

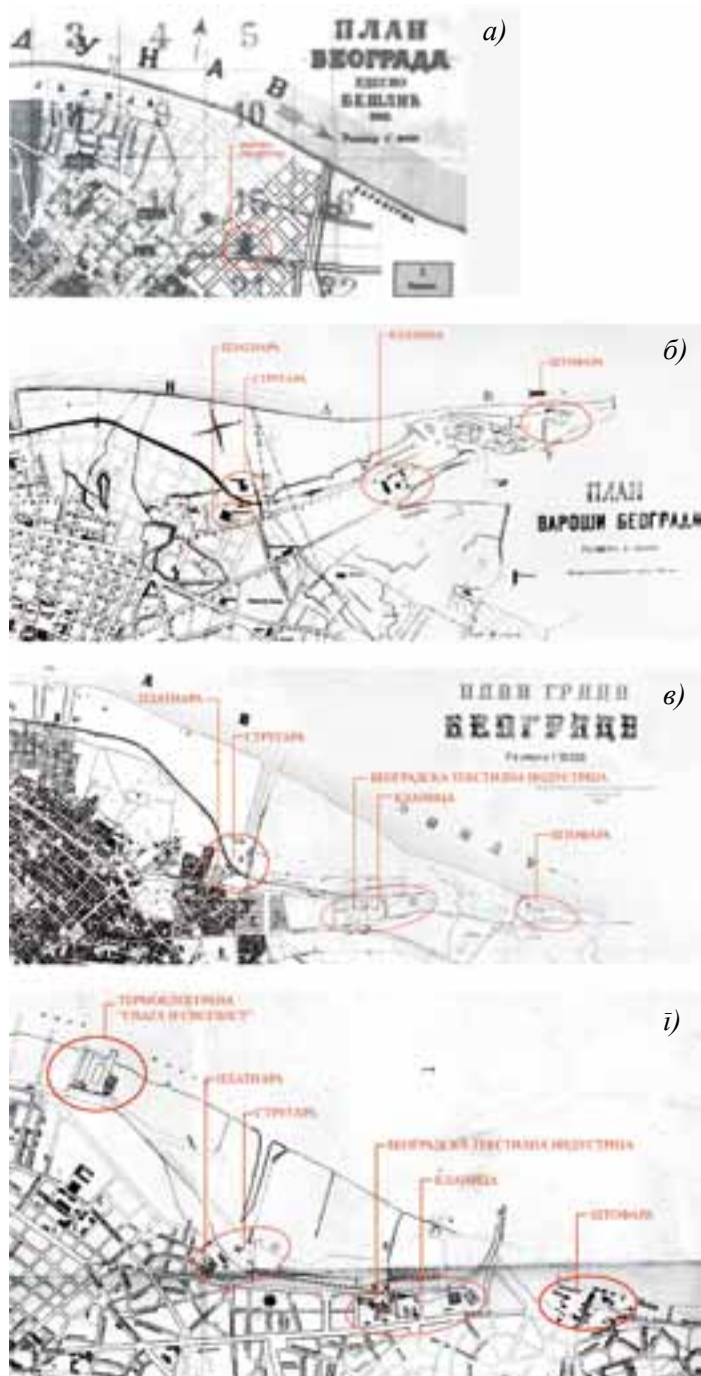
САША МИХАЈЛОВ

НАСТАНАК И РАЗВОЈ
ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ НА ДЕСНОЈ
ОБАЛИ ДУНАВА У БЕОГРАДУ ОД
КРАЈА 19. ДО СРЕДИНЕ 20. ВЕКА

Београд се током 19. века до почетка Првог светског рата постепено развијао и мењао свој лик, тако да је од оријенталне вароши с временом постајао модеран средњоевропски град. Индустрија као феномен новог доба један је од главних индикатора модернизације сваког друштва и носилац привредне активности модерног света, па тако и Србије и Београда као његове престонице. Она се у почетку спорије развијала, махом је била заснована на занатској производњи, да би пред крај 19. века попримила веома убрзан темпо развоја, условљен пре свега доношењем законских регулатива, изградњом железнице и увођењем електричне енергије у производне погоне.¹

Развој индустрије Београда, уз све противречности и проблеме, као и успоне с којима се сретала током 19. и прве половине 20. века, пролазећи кроз бурне историјске и друштвене процесе, економски развој и еманципацију, културолошки прогрес и модернизацију, текао је паралелно са ширењем града, његовим просторним и урбанистичким развојем. Индустрија је од почетка 20. века постала и један од најзначајнијих носилаца његовог прогреса.² Углавном је смештана изван централних делова Београда, односно тежила је ка његовим ивичним, ређе изграђеним просторима. Положај града на ушћу великих река Саве и Дунава био је од изузетне важности за развој индустрије и то за све индустријске гране подједнако.³ Крајем 19. и почетком 20. века, уз њихове обале, формирали су се истовремено нови индустријски центри. Један је био дуж Топчидерског друма и на Чукарици, која се као потпуно нова област града формирала управо у том периоду. Други, настао уз саму обалу Дунава, на Палилули и Карабурми, управо је и предмет овог рада.

У приобаљу Дунава и његовом залеђу индустрија се везивала за подручје које се протезало од Дорћола па до данашњег Панчевачког моста и даље ка Карабурми.

Сл. 1. Развој индустријске зоне означен на историјским плановима Београда: а) 1893, б) 1903, в) 1921, д) 1935. (графичка обрада: Оливера Пејровић)

Постојала је велика узрочна повезаност између избора локације и читавог низа фактора који су одређивали мање или веће погодности приликом њиховог избора. Атрактивност ових простора заснивала се прво на повољним саобраћајним комуникацијама, затим на повољним условима за снабдевање великим количинама

воде, али и за испуштање отпадних вода на слободним, неизграђеним теренима,⁴ као и на близини општинске електричне централе подигнуте 1892. године у залеђу Дунава. Управо је електрификација Београда омогућила примену нових техничких и технолошких достигнућа у индустрији, саобраћају, телекомуникацијама, комуналним службама.⁵ С друге стране, била је ово и прва индустријска зона која је одмах по формирању повезана железничком пругом, што је у великој мери допринело њеном убрзаном развоју.

Простор на десној обали Дунава, који обухвата делове Дунавске падине, део Палилуле – Вилине воде и Карабурме, све до краја 19. века био је празан терен уз обалу Дунава. Његова урбанизација почела је на самом крају 19. века са оснивањем и подизањем првих индустријских предузећа, што је унело и извесне промене у природном пејзажу.⁶

Ово подручје је средином 19. века веома удаљено од насељеног дела града, а на плану из 1850. године види се да је простор потпуно недефинисан.⁷ Тек на плану из 1875. године види се траса данашњих улица Венизелосове и Поенкареове,⁸ док је све испод ње означено као *Gemüse Gärten* (баште), што јасно указује на пољопривредни карактер овог земљишта.⁹ Део поред Дунава обележен је као плаван, а нешто касније на делу између старе електричне централе и данашњег Панчевачког моста, оформило се дивље насеље сиромашних житеља, већином рибара и лађара. Због подземних вода, које су се изненада појављивале за време високог водостаја, настала је легенда како у тим подземним водама живе виле које кажњавају оне које их узнемиравају, по којој је крај добио име – Вилине воде.¹⁰

План Београда из 1884. године приказује овај простор као непланиран.¹¹ Јавља се неколико усамљених објеката малих габарита и, на почетку данашње индустријске зоне, око Улице Светозара Милетића, Фабрика шподијума и туткала М. Мунка, једна од најстаријих фабрика у Београду, чија је мала радионица основана око 1878, а која се око 1900. проширила у праву фабрику.¹² На преосталом простору који припада Палилули и Карабурми, уз Дунав су уцртане циглане и тадашње „баштоване“. У дубини територије према Карабурми, до последњих деценија 19. века налазиле су се циглане, које су користиле погодан квалитет земље, и објекти привременог карактера, стоваришта дрвне грађе и слично. Све до 1891. године овај простор је био ван рејона вароши.

Општински одбор је 1891. године усвојио нове границе „рејона вароши Београда“, сматрајући да рејон треба да одговара умножавању становништва и да варош треба да се шири према Сави и Дунаву како би се подстакла трговина, а заједно с њом, и речни саобраћај.¹³

Граница се протезала од железничког моста преко Саве и ишла преко моста на Топчидерско-шабачки друм те преко раскрснице са Цветном улицом (Дринска), затим прелазила поред Болнице за душевне болести, поред Лаудоновог шанца, преко Крагујевачког друма (Булевар ослобођења), а онда путем поред Макензијевог имања, па преко њива Влајка Каленића, затим преко Смедеревског друма (Булевар краља Александра) и Тркалишта и поред Новог гробља и краљевог имања излазила на Баштованску улицу, одакле је поред Хаџи Томиног имања избијала на Дунав.¹⁴ Новом границом један део простора о којем говоримо ушао је у рејон вароши.¹⁵ Само четири године касније, уз саму границу рејона уз Баштованску и Кнез Милетину улицу (данашњи Булевар деспота Стефана),¹⁶ почеће изградња Београдске кланице.

Бешлићев план Београда из 1893. године,¹⁷ који представља, заправо, први регулациони план Београда у целини, од посебног је значаја по томе што је ту јасно изражен утицај Јосимовићевог плана Дунавске падине, сада на много већи простор Дорћола и Палилуле, све до обале Дунава.¹⁸ Нова улична мрежа представља продужење уличне схеме на Дунавској падини, где је такође планиран ортогонални систем мреже улица, једино је Баштованска улица остала да дијагонално сече новопроектване блокове. На плану је уцртана Фабрика шподијума. Овај плански документ имао је важан задатак да утврди усвојену границу „рејона вароши Београда“ из 1891. године. На Бешлићевом плану простор ван рејона вароши уз Дунав обележен је као Карабурма. Име овог предела првобитно је гласило Кајабурма (стеновити рт), и први пут се јавља на аустријским картама из времена од 1717. до 1739. године.¹⁹ Тако је називан део брда Велики Врачар који се спуштао у Дунав. Данас део брда не допире до реке, јер је обала насута. Током 19. века почео је да се употребљава нов назив Карабурма, који је преовладао и задржао се до данас. Двдесетих година 19. века на Карабурми је био празан простор за вежбање коњаника београдског везира, а неки делови су коришћени као обрадиво земљиште. Средином 19. века постојала је циглана Хаџи Томе, познатог београдског трговца, као и још неколицина мањих циглана. У другој половини 19. века на овом простору је било губилиште, а поред њега и гробље стрељаних осуђеника, па се сматра да је због тога у употребу ушао нов термин (*кара* – црн).

Читав простор на десној обали Дунава добија на важности након изградње Београдске кланице на крају Радничке улице, одмах изван границе рејона вароши, 1895. године, која је означила почетак развоја једне од првих и развијенијих индустријских зона града, што је потврђено и изградњом пруге од железничке станице до Кланице 1898–1899. године.²⁰ Ова пруга била је дугачка

шест километара и полазила је од железничког моста, ишла поред паробродског пристаништа и куле Небојша, затим пролазила средином Дунавске улице и преко Хаџи Томиног имања долазила до станице Београд – Кланица (данашња Дунав станица).²¹ Такође, означила је развој београдског железничког чвора, јер је управо траса ове пруге чинила основу будућег развоја магистралног правца ка Банату, што добија на значају након изградње Панчевачког моста 1936. године. Изградњом железничке станице и кланичке пруге онемогућен је прилаз рекама, те су све планиране замисли о уређењу обала остале неостварене. Кланичка пруга која је пресекала предвиђену правоугаону мрежу улица, утицала је на планирање развоја Дорћола те је 1903. године измена регулације овог дела града била неопходна. Пројекат за ову измену израђен је у Грађевинском одељењу Општине под руководством Димитрија Лека.²² Према пројекту, задржани су саобраћајни правци који су се потврдили употребом, као што су Баштованска и Кнез Милетина улица. Главна особеност овог пројекта били су велики блокови са скверовима у средини. Нов став о зракастом систему улица, које се сустичу на кружним трговима, доноси план града Београда састављен за потребе катастарског премера 1910. године.²³ Међутим, ова идеја није спроведена до краја јер систем који може да се примени на стамбено насеље не може да егзистира у индустријској зони тако да планирани трг у који се уливају све улице никада није изведен, с обзиром на то да га је требало поставити на месту већ изграђене платнаре Алексе Обрадовића из 1897. године.²⁴ Тадашња ситуација, а и данашња, таква је да се улице нагло завршавају испред ограда фабричких кругова.

Први значајни кораци у индустријализацији Србије и Београда, као његове престонице, учињени су од последње деценије 19. века до почетка Првог светског рата. Подизањем фабрика које су постале носиоци развоја прехрамбене, текстилне и дрвне индустрије, као и низа занатских радионица које су најавиле појаву и развој хемијске индустрије, за нешто више од једне деценије, од 1895. до 1911. године, настала је на десној обали Дунава прва, највећа и најкомпактнија индустријска зона.

Почетак формирања ове привредне зоне означила је изградња Кланице. Друштво за клање и прераду стоке, односно Кланичко друштво или Београдска кланица, како је била познатија у свести Београђана, основано је и подигнуто 1895–1898. године. Затим се оснивају Прво краљевско српско повлашћено предузеће за прераду кудеље и памука Алексе Обрадовића и комп. 1897, Фабрика чохе Евгенија Михела 1898, Парна стругара Прометне банке 1903. и Фабрика трикотаже Милана Јечменице 1911. године. Тековине индустријске

Сл. 2. Индустијска зона на десној обали Дунава, авио-снимак 1929, Београдска текстилна индустрија и Кланица (извор: Музеј ваздухопловства)

револуције у текстилној производњи, постигнуте у последњим деценијама 18. и у првој половини 19. века у Европи, примењивале су се у Србији са закашњењем од скоро једног века и то постепено и делимично, сразмерно обиму и значају основаних текстилних фабричких предузећа.²⁵ Слично другим гранама индустрије, и текстилна се развијала прерастањем ситних текстилних заната у веће радионице да би ове даље прерасле у индустрију засновану на машинском раду и снабдевену савременом техничком опремом. У овим процесима примењивана су инострана техничка достигнућа, а у појединим случајевима и доприноси домаћих стручњака. Текстилна индустрија је од почетка 20. века спадала у најразвијенију привредну делатност у Србији. Фабрика Алексе Обрадовића и Фабрика чохе Евгенија Михела чиниле су основу Текстилних фабрика Косте Илића и Синова, једне од најзначајнијих текстилних индустрија не само у Београду него и у Србији. Стругара Прометне банке је прерађујући дрвну грађу знатно допринела развоју Београда, а заједно са Београдском кланицом учинила је даљи корак у остваривању привредне независности земље. Фабрика трикотаже Милана Јечменице, у прво време скромно предузеће, с временом је постала једна од највећих текстилних фабрика на подручју Балкана.

Завршетком Првог светског рата, Београд више није био погранични град, нашао се у новим условима, морао је да одговори новим захтевима, односно да се развије у административно, културно, трговачко и индустријско средиште једне веће државе. Такође, требало

је да постане значајна железничка раскрсница и речно пристаниште. Према усвојеном Генералном плану Београда из 1923. године, индустријска зона развила би се на Дунаву, а нарочита пажња била је посвећена питању саобраћаја, посебно решењима железничког и речног саобраћаја. Прво је дато решење београдског железничког чвора, који би представљао значајан напредак за побољшање овог вида саобраћаја како у домаћим тако и у међународним размерама, које је предвидело повезивање главне железничке станице тунелом испод гребена с пројектованим мостом преко Дунава и другим, кружним тунелом испод Улице кнеза Милоша, за транзитни саобраћај Земун–Ниш, затим с пројектованом великом теретном станицом поред Дунавског пристаништа и новом путничком станицом код Возаревићевог крста.²⁶ За потребе индустрије, Београд је имао два пристаништа и то главно, Савско пристаниште, лоцирано низводно од железничког моста, уређено и осавременењено, и друго, Дунавско пристаниште, неуређено и са скромнијим могућностима, које се простирало у широком луку испод куле Небојше до данашњег Панчевачког моста. Овом другом, Дунавском пристаништу су гравитирала предузећа концентрисана око Радничке (данас Венизелосова и Поенкареова) и Кнез Милетине улице (данас Булевар деспота Стефана), односно целокупна индустријска зона настала на десној обали Дунава. У Генералном плану Београда давање значајне улоге речном саобраћају решено је пројектовањем дунавског басенског пристаништа, чији би капацитети послужили

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ДУНАВА У БЕОГРАДУ ОД КРАЈА 19. ДО СРЕДИНЕ 20. ВЕКА

за првих десет година.²⁷ Међутим, тек након четири деценије и изградње Луке Београд, ово пристаниште добиће већи значај и улогу у промету робе и услуга.

Колики су значај и важност имале фабрике основане и подигнуте на десној обали Дунава, говори и чињеница да су управо ова индустријска предузећа уцртана на свим плановима града почевши од оног из 1903. године,²⁸ затим у оним из 1910, 1921,²⁹ 1935,³⁰ 1941.³¹ године. Њихово подизање, а потом и напредак, поред привредног значаја, имали су великог удела у урбанизацији овог простора, посебно Карабурме. Насељавање Карабурме почело је крајем 19. века, након изградње текстилне фабрике Евгенија Михела на самој обали Дунава, коју је откупио Коста Илић. Поред фабрике, убрзо се образовало радничко насеље, а у околини су се настањивали и ситни чиновници и занатлије. Зачетке насељавања овог дела града пратимо на Плану града Београда из 1921. године, на којем је јасно уцртано радничко насеље Фабрике вунених тканина уз

Сл. 3. Авио-снимак индустријске зоне, око 1934.
(извор: Музеј ваздухопловства)

Вишњички друм. Колики је утицај популарна Штофара имала на урбанизацију овог дела града, јасно се види на плановима града из 1935. и 1941. године, на којима је назначена мрежа новопросечених улица.³² Насеље Карабурма је пре Другог светског рата обухватало простор између данашње улице Драгослава Срејовића, Панчевачког моста, Дунава и Улице војводе Мицка Крстића. Источно од овог терена пружа се нов део Карабурме, па се због тога део који је постојао пре 1941. године назива и Стара Карабурма.

Ишчитавајући планове Београда од краја 19. века па све до Другог светског рата, закључује се да је већина фабрика подигнута уз железничку пругу и улице Радничку, Кнез Милетину и Вишњичку. На обали Дунава

била је лоцирана само Фабрика чохе Евгенија Михела (односно Фабрика вунених тканина Косте Илића, данашњи Београдски вунарски комбинат) и нова општинска термоелектрана „Снага и светлост“, која је изграђена 1932. године, када прва централа више није могла да задовољи нарасле потребе града за снабдевањем електричном енергијом. Изградњом Термоелектране „Снага и светлост“ први пут је почела да се користи нисконапонска дистрибутивна мрежа за напајање наизменичном струјом, што је допринело знатном унапређењу електроенергетског система града. Подизање ове централе покренуло је и неке нове идеје у савременом комуналном уређењу и функционисању града. Једна од њих је и идеја о увођењу централизованог снабдевања града топлотном енергијом. Међутим, из техничко-економских разлога и ова идеја биће реализована тек након четири деценије.

Током Другог светског рата, индустрија Београда била је добрим делом порушена и оштећена. У првим послератним годинама убрзано се опорављала, изграђивала и организационо реструктурисала и то спајањем више мањих предузећа у веће. Период од 1945. до 1951. године, обележиле су обнова и изградња, национализација и реорганизација, успостављање социјалистичких друштвених односа и планске производње. У односу на предратну углавном приватну својину, предузећа су новим устројством прешла у друштвено власништво. Индустрија је углавном користила оне локације где је највише била груписана у међуратном периоду, дуж прилазних саобраћајница и у близини река. Сходно томе, и простор на десној обали Дунава је посматран искључиво на тај начин. У урбанистичкој и инфраструктурној поставци није дошло до битнијих измена. Обновљени су фабрички комплекси изграђени у предратном периоду, поједини су променили производни процес и асортиман, управљачку структуру и назив, те су и убудуће чинили основу новоформираних предузећа, а у оквиру постојећих комплекса изградило се више пословних и магацинских објеката. Све до краја педесетих година прошлог века предратна предузећа су углавном проширивана и обнављани су њихови погони, а сем неколико изузетака – потпуно нове фабрике нису отворане. Њихов грађевински фонд је у једној мери замењен те очувани првобитни објекти чине њихову највећу вредност, како са културно-историјског тако и са архитектонско-урбанистичког становишта, потом као материјално сведочанство привредног напретка Београда, развоја и настајања прве индустријске зоне града. Највећа промена односила се на заступљеност појединих грана индустрије, с тим што је нешто смањен удео текстилне индустрије, а увећан хемијске, металне и других. „Београдска текстилна индустрија“, наследница фабрике Милана Јечменице, једно је од ретких предузећа, поред

Сл. 4. Индустијска зона, садашње стање
(снимио мр Рифаји Куленовић)

Фабрике вунених тканина Косте Илића, на чијем простору и у чијим производним погонима је настављена иста производна делатност. Хемијска индустрија, која је своје корене имала управо на овом простору у међуратном периоду, 1950. године са оснивањем фабрике боја и лакова „Дуга“ доживљава свој процват. У прве две деценије након рата „Дуга“ је била један од ретких и највећи фабрички комплекс подигнут на овом простору.

У периоду од завршетка рата до 1950. у овој зони послују: електрана „Снага и светлост“ (Београдска електрана, Дунавски кеј 10), „Давид Пајић“ – метална индустрија (Ђуре Ђаковића 29), „Сутјеска“ – фабрика медицинских уређаја (29. новембра 113), „Београд“ – текстилна индустрија (будући БПК, 29. новембра 109), „Октобарска слобода“ – текстилна индустрија (будући БВК, Вишњичка 15), „Пролек“ – хемијска индустрија (будућа „Галеника“, 29. новембра 111), БИМ „Славија“ – прехранбена индустрија (29. новембра 115), „Дуга“ – хемијска индустрија (Вилине воде 6), „Балкан“ – хемијска индустрија (Вилине воде), „Кристал“ – прехранбена индустрија (Вилине воде 6), Индустијско цреварско предузеће – прехранбена (29. новембра 117), Филип Кљајић – фабрика коже (Ђуре Ђаковића 100), фабрика хартије „Београд“, као и низ мањих складишних и магацинских простора.³³

Почетком шездесетих година прошлог века, све више је растао интерес за јаче везивање за приобаље Дунава, када је изграђена нова велика лука. Народни одбор града Београда основао је 11. марта 1957. године Дирекцију за изградњу и уређење обале Дунава, чији је задатак био изградња дунавског пристаништа, приступних путева, магацинског и складишног простора и

других пристанишних објеката и постројења.³⁴ Лука је отворена 1961. године, а све до тада је лучки део Београда био уз главну железничку станицу и Карађорђеву улицу. Поред Луке Београд, настају и нови фабрички комплекси и подижу се магацински простори на простору између железничке пруге и обале Дунава, на месту где се некада налазила Стругара Прометне банке.

Почетком седме деценије прошлог века започело је централизовано снабдевање града топлотном енергијом. Тада је у старом делу града почело преуређивање старе електране „Београд“ на дунавској обали (Термоелектрана „Снага и светлост“) и разматрање њеног претварања у топлану ради загревања индустријских и стамбених зграда у том делу престонице. Међутим, електрана је угашена 1969. године, а у њеној непосредној близини почела је изградња Топлане „Дунав“, која је и данас у функцији.

У наредном периоду на развој београдске индустрије утицало се Генералним планом Београда из 1972. године и другим планским документима, а намена предметне зоне и у будућности је виђена искључиво као индустријска. Нови Генерални план Београда 2021. из 2003. године предвидео је измештање индустрије, привредне зоне и привредне делатности са овог подручја и планира његову потпуну трансформацију у комерцијалне делатности и опште градске центре, затим центре за становање и стамбено ткиво, јавне службе, јавне објекте и комплексе, спортске објекте и комплексе, зелене површине.

Кланичко друштво

Почетак формирања индустријске зоне и урбанистичког развоја простора на десној обали Дунава обележили су оснивање и изградња Кланичког друштва на имању Цеханово на обали Дунава.³⁵ Кланичка индустрија и фабричка прерада меса заузимала је важно место у аграрној привреди земље.

Србија са развијеним сточарством и великим извозом стоке све до краја 19. века није имала модерне кланице, које би прерадом омогућиле извоз свежег меса. Закон о потпомагању кланичких предузећа, донет 28. новембра 1895. године, поред предвиђених царинских и пореских олакшица, смањене железничке тарифе при извозу материјала и робе, бесплатног уступања државних и општинских земљишта за грађење кланица и разних других повластица, предвиђао је и првенство при свим државним набавкама. Са добијеним повластицама, кланичка предузећа су била у обавези да подигну фабрику с потребним технолошким и санитарним одељењима и отпочну рад најдаље у року од две године, затим да примењују све законске прописе и наредбе ветеринарско-санитетске полиције и друго.³⁶

Сл. 5. Кланица,
разгледница око
1900. (извор:
колекција Милоша
Јуришића)

Тако је група београдских трговаца 1. октобра 1895. године основала „Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке“ са задатком да подигне модерну кланицу, а узимајући у обзир неодложну потребу да се у Србији створи савремен сточни трг, друштво је истовремено основало и „Српско акционарско друштво за сточни трг“ са седиштем у Београду. Друштво је већ наредне године на основу Закона о потпомагању кланичких предузећа добило све повластице и отпочело са подизањем кланица – прво привремене у Нишу, а потом велике, модерне са сточним тргом у Београду.³⁷

„Друштво за клање и прераду стоке“ у Београду, основано 1895. године, првобитно је носило назив „Српско акционарско друштво за сточни трг и клање стоке“, а од 1906. „Кланичко друштво“.³⁸ Комплекс Београдске кланице био је први и један од најуспешнијих привредних објеката инжењера Милоша Савчића,³⁹ чија је изградња почела 1895, а завршена 1898. године. После претходних студија модерних кланица у иностранству, пре свега по Аустрији и Немачкој, где је упознао и проучио технологију процеса клања и прераде стоке, израдио је пројекат Кланице у близини Дунава изван рејона вароши Београда, према Карабурми, у данашњем Булевару деспота Стефана 111 (раније 123–125).⁴⁰ Након усвајања пројекта, инжењер Савчић је прихватио и извођење радова.⁴¹ У оквиру комплекса саграђен је велики број објеката различите намене, сви у функцији клања стоке и прераде меса.⁴² Тако су подигнути: главна зграда, обори, хладњача, раднички станови и други помоћни објекти. Кланица је располагала најсавременијим уређајима оног времена, са хладњачама, сапунциницом, берзанском зградом, поштанском и телеграфском зградом. Спољњој архитектури

кланичких зграда посвећена је посебна пажња, а тим поводом инжењер Савчић је успоставио сарадњу са архитектом Данилом Владисављевићем,⁴³ који ће му бити сарадник и у будућим пројектима значајних престоничких здања. Тако су главне фасаде неких зграда решаване симетрично, с наглашавањем средишњег дела троугаоним тимпанонима у висини крова, док су другом бојом истакнути извесни елементи фасаде: једноставни пиластри који се пружају дуж приземља и спрата, подеони венци и оквири око прозора и врата. Све грађевине у оквиру овог индустријског комплекса биле су добро пропорционисане и деловале су складно. О репрезентивности кланичких зграда сведоче бројне разгледнице Београда на којима је илустрован овај значајан привредни комплекс. Изграђена кланица увећала је Савчићев инжењерски углед, а њен рад је знатно допринео привредном развоју Београда и Србије, утичући постепено на привредно осамостаљење земље, посебно ако се узму у обзир велике тешкоће које је Србија имала у Царинском рату са Аустријом. Упоредо са изградњом Кланице, на захтев Кланичког друштва започела је и изградња железничке пруге, која је повезала Кланицу са Главном железничком станицом, а од 21. марта 1899. повезана је и локалном фабричком пругом станица Сточни трг са станицом Београд – Кланица, и одатле даље са главном београдском железничком станицом.⁴⁴ Станица Београд – Кланица имала је велики економски значај за Србију. На њеном месту од 1936. године налазе се објекти „Дунав“ станице, која је подигнута у време градње Панчевачког моста.

У Првом светском рату, током бомбардовања града Кланица је знатно оштећена (штале, друштвени хотел, зграде за особље, велики амбари и кровови свих

Сл. 6. Железничка станица Београд – Кланица, почетак 20. века (извор: колекција Милоша Јуришића)

објеката), а документа и целокупна архива Кланичког друштва однесена је и уништена. Одмах након рата, приступило се обнови и Кланица је поново отпочела рад већ наредне, 1919. године.

Одлука о проширењу постојеће и подизању нове кланице на Сточном тргу, званом „Хале“, донета је 1927. године, на којем су још 1912. године предузимачи инжењер Клементије Букавац и архитекта Миливоје Смиљанић⁴⁵ озидали велику халу и штале.⁴⁶ Искористићавање постојећих зграда сточног трга, односно њихова адаптација, давало је најбржу и најјефтинију могућност за израду нове општинске кланице. Велика хала, површине 2.500 квадратних метара, адаптирана је у главну кланичку зграду, док је једна штала одређена за преуређење у хладњачу. У продужетку хале подигнути су гардеробе и тоалети за раднике. Уз ове радове изведени су и – административна зграда, канализација целог кланичког круга, ограде око кланице, калдрма. Испоруку и монтажу машинског уређаја извршила је фирма А. Д. раније „Шкодини заводи“ из Пилзена. Израду грађевинских објеката за претхладњачу, постојећа одељења, гардеробе, чекаонице, преправке постојећих штала извео је предузимач Милан Секулић.⁴⁷ Довршење унутрашњих радова у кланици, ограду око кланице, зграду за администрацију – извео је инжењер Јан Швејкар. Надзор на изградњи нове кланице водио је Миливоје Тричковић, архитекта Архитектонског одељења ОГБ. Један део Кланичког друштва прешао је 1929. године у својину Београдске општине и на фабрику коже „Бели орао“, која је претходно основана на имању Кланичког друштва. Како је споразум с Народном банком и осталим повериоцима истекао 1937, покретна и непокретна

имовина Кланичког друштва нашла се на продаји. Целокупну имовину је купила Београдска општина и то целокупно имање са свим зградама, машинама и инсталацијама.

На делу имања Кланичког друштва, на некадашњој адреси Кнеза Павла 125, односно на делу терена ка углу Радничке улице и пута за Сточни трг, основана је 1925. године фабрика коже „Бели орао“.⁴⁸ Фабрика је отпочела рад наредне године и тада је подигнута двоспратна производна зграда. Потом је фабрика коже постала власник још једног дела имања Кланичког друштва 1929. године, а нова зграда је дозидана према плановима инж. Божидара Живадиновића. Након економске кризе почетком тридесетих година 20. века, због дугова у које је запала фабрика, Београдска општина је откупила зграде, машине, уређаје и земљиште. Фабрику коже је потом преузео концерн Драгише Матејића, затим 1935. године обезбеђени повериоци, односно Народна банка Краљевине Југославије, Државна хипотекарна банка, Југословенска удружена банка а. д. и други, да би потом била продата фабрици „Бата“.⁴⁹ Објекти фабрике коже, очувани до данас, представљају неизоставни и неодвојиви део историјског развоја индустријске зоне на десној обали Дунава.

Развој Кланице прекинуо је почетак Другог светског рата, а у бомбардовању Београда 6. априла 1941. године тешко је оштећена. Тада је порушено укупно десет зграда и то: зграда Извозне кланице, зграда Говеђе извозне кланице заједно са свим инсталираним постројењима, зграда машинског одељења, зграда у којој је био смештен млин за млевање соли, зграда за производњу саламе, приземна зграда са 14 одељења која је садржала: магацине, гараже, шталу, заједно са рампом дужине 100 м, приземна зграда за вагу за мерење стокe, зграда у којој је била фабрика конзерви, меса, за топљење масти, одељење за сушење меса и саламе, радионице за прераду црева, радионица и ковачница, зграда у којој је био смештен генератор за производњу леда заједно с ледионицом, док су преостали објекти делимично оштећени.

Завршетком рата, на простору општинске кланице наставило је да ради више новооснованих предузећа. Првобитну, прехрамбену делатност задржало је једино предузеће БИМ „Славија“, лоцирано на простору проширене кланице из периода пред Први светски рат, а на некадашњем Сточном тргу. У протеклих шест деценија предузеће се развијало а самим тим се мењао и његов грађевински фонд тако да данас једино очувана намена указује на постојање првобитне кланице.

На једном делу простора који припада Кланичком друштву, односно на месту где је формирано њено језгро, 1945. године је започела изградња фабрике лекова

Сл. 7. Главна зграда
Београдске клинице,
садашње сјање
(снимила Снежана
Нејовановић)

„Пролек“. Ова локација је била погодна због близине нове клинице (простор БИМ „Славија“), из које се предузеће углавном снабдевало сировинама, као и због добрих саобраћајних веза, издвојености од градског језгра и близине радничких станишта. Скоро све машине ове модерно уређене фабрике добијене су на име репарација из Мађарске. Након неколико година, предузеће је ушло у састав фабрике лекова „Галеника“. На другом делу терена првобитног језгра Клиннице а ка Сточном тргу, 1946. подигнуто је предузеће за производњу медицинских уређаја „Сутјеска“. У објектима некадашње фабрике коже „Бели орао“, очуваним до данас, наставила је рад фабрика коже „Филип Кљајић“ (Ђуре Ђаковића 100, данас Поенкареова). Оснивање и развој ових нових предузећа условио је и подизање нових објеката за постављање савремених производних процеса.

Изградња прве београдске клинице означила је настајање прве велике, компактне индустријске зоне Београда, која у континуитету постоји дуж од једног века, као и развој београдског железничког чвора. У њеном оснивању и изградњи учествовали су најзначајнији српски градитељи с краја 19. и почетка 20. века инжењер Милош Савчић и архитекта Данило Владисављевић, те комплекс Клиннице заузима истакнуто место у њиховим опусима. С временом модернизована и проширивана, током Првог светског рата рушена па

потом поново обновљена и проширена и на крају скоро потпуно уништена, након Другог светског рата престала је да постоји. Два очувана објекта у њеном првобитном језгру, где је формирана на самом крају 19. века, вишеспратна главна клиничка зграда и канцеларијска зграда оријентисана ка Булевару деспота Стефана, материјално су сведочанство њеног постојања, привредног развоја града, развоја прехранбене индустрије, као и репрезентативног архитектонског обликовања индустријских објеката, те ови објекти поседују друштвене, културно-историјске и архитектонско-урбанистичке вредности.⁵⁰

Фабрика вунених тканина Косте Илића и Синова и Комп. (Београдски вунарски комбинат)

Прве фабрике текстила основане и подигнуте на овом простору биле су „Прво краљевско српско повлашћено предузеће за прераду кудеље и памука Алексе Обрадовића и Комп.“ у Радничкој улици, основано 1896. године, и Фабрика чохе Евгенија Михела и комп. у Вишњичкој улици. Обе ове фабрике чиниле су основу потоњег концерна Косте Илића и Синова.

Подизање Фабрике чохе Евгенија Михела и комп. 1898, која је била идеално лоцирана поред међународне речне саобраћајнице, уз сам Дунав, у близини

Сл. 8. Фабрика вунених ткањина, око 1925. (извор: колекција Милоша Јуришића)

данашњег Панчевачког моста, у великој мери је утицало на насељавање данашње Карабурме, које је отпочело крајем 19. века. Велики удео у власништву и учешће у њеном стварању имао је Карл Волф, индустријалац из Немачке, тадашњи власник и фабрике за прераду кудеље у Врању.⁵¹ Фабрика чохе у Београду била је модерно опремљена мала текстилна фабрика, која је својом солидном производњом успешно освајала домаће тржиште, а производила је сукно, шајак и чоху.⁵² Разбоји и остале машине набављени су највећим делом из Немачке, Аустрије и Француске. Исте године по оснивању, фабрика је добила уобичајене царинске, пореске и друге повластице ради успешног вођења предузећа.⁵³ Недуго по подизању фабричких зграда, већ 1901. године, изграђен је железнички колосек од Београдске кланице до Фабрике. За овај колосек бринула се станица Београд – Кланица, а надзор и одржавање вршила је Дирекција Српских државних железница за рачун власника фабрике.⁵⁴ Трасирањем индустријског колосека, који је преко постојеће трасе пруге до Кланице био повезан са Главном железничком станицом,

као и ситуирањем између пловног Дунава, на којем је фабрика имала сопствено пристаниште, и Вишњичког друма, Фабрика чохе је имала идеалну локацију повезану с најзначајнијим саобраћајним комуникацијама, какву је имало ретко које индустријско предузеће.

Михелову фабрику откупили су 1906. године синови познатог текстилца Косте Илића и протоколисали фирму под називом: „Краљ. Српска повлашћена фабрика вунених ткањина Косте Илића и Синова и Комп“.⁵⁵ Почетком 20. века, текстилна индустрија Србије је спадала у најразвијеније индустрије у земљи, а међу најуспешнијим фабрикама управо је била Косте Илића и Синова, који је имао и филијалу у Лесковцу, као и акцијско учешће у другим корпорацијама.⁵⁶ Влада Илић, Костин син који се у Немачкој упознао са организацијом и техничким уређењем тамошњих великих текстилних фабрика, био је главни иницијатор за изградњу велике текстилне фабрике на Карабурми у Београду.⁵⁷ Куповином модерно опремљене фабрике Евгенија Михела и комп. пренете су и све добијене државне повластице на Благоја, Милана, Сотира и Владу Илића, с тим да протоколишу фирму под

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ДУНАВА У БЕОГРАДУ ОД КРАЈА 19. ДО СРЕДИНЕ 20. ВЕКА

називом „Фабрика вунених тканина Косте Илића и Синова и Комп.“⁵⁸ На тај начин је створена важна основа за даљу експанзију текстилне индустрије синова Косте Илића на челу са Владом Илићем.⁵⁹

По преласку фабрике у ново власништво, приступило се одмах преуређењу постројења, допуни машинских уређаја, повећању производње и ефикаснијој организацији рада. Влада Илић је исушио баре на дунавској обали и у близини Штофаре, како је популарно називана, образовао радничко насеље. Изграђено је шест радничких станова, иако је већина радника становала у вароши. Такође, образован је болеснички раднички фонд којим је руководила управа фабрике, подигнути су дезинфекциони завод, болница, диспансер, дечје прихватилиште, кафана, пекара и касапница. Обновљена и проширена Михелова фабрика, изграђена је с конструкцијом од армираног бетона под руковођењем Матије Шнајдера.⁶⁰ Запошљавала је велики број радника и представљала основу великог економског успона потоњег концерна браће Илић и текстилне индустрије у Београду уопште.

Ортачко предузеће Косте Илића и Синова претворено је 1910. године у акционарско друштво чиме су се створили услови за већа улагања, ширење и увећање предузећа попут великих светских фабрика, у намери да сузбију страну конкуренцију у вуненим тканинама.⁶¹ Ново акционарско друштво носило је назив: „Текстилне

фабрике Косте Илића и Синова а. д. у Београду“. Управни одбор фабрике приступио је одмах припремним радњама за проширење и подизање нових фабричких зграда. У Енглеској су купљене машине за камгарн предioniцу (чешљана пређа) ради потпуне модернизације процеса производње, а из Општинске централе спроведена је и струја за осветљење и покретање машина.

У време Првог светског рата, фабрика је доста оштећена. По завршетку рата, Фабрика вунених тканина на Карабурми брзо је обнављана од ратних разарања сопственим новчаним средствима, кредитима Народне банке и делимично немачким репарацијама. Управа Фабрике вунених тканина је већ 1920. године приступила обнови постојећих постројења, а од 1921. отпочела је да спроводи у дело свој велики план о изградњи велике модерне фабрике, по угледу на познате фабрике вунених тканина у Аустрији, Мађарској и Немачкој.

Обновљени су разорени делови фабрике, проширене фабричке зграде, набављене су нове машине и основана нова фабричка одељења. На имању је подигнута пространа зграда за разне фабричке потребе, затим раднички станови и један мањи млин. Затим је Управни одбор уложио велике инвестиције у подизање велике и модерне предioniце, завршене крајем јуна 1923 године. За нову предioniцу подигнуте су, поред ткачнице, нове и потпуно модерне зграде на четири спрата од армираног бетона. Затим је изграђена сушара, довршене

*Сл. 9. Београдски
вунарски комбинат,
зграда предioniце,
садашње сјање
(снимила Снежана
Нејовановић)*

*Сл. 10. Београдски
вунарски комбинат,
зграда њредионице,
садашње стање
(снимила Снежана
Нејовановић)*

*Сл. 11. Београдски
вунарски комбинат,
зграда ткачнице,
садашње стање
(снимила Снежана
Нејовановић)*

су канцеларијске просторије, подигнуто је десет стамбених зграда за чиновнике и раднике, магацини, стоваришта, радионице, ложионица, основна школа за децу запослених радника и многи други објекти. У кругу фабрике налазио се укупно четрдесет и један објекат.

Фабрика вунених тканина је тиме знатно проширена и подигнута на степен модерног предузећа.⁶²

Поред мањег броја машина добијених на име репарација, управа предузећа куповала је од 1921. до 1923. године код најпознатијих иностраних фабрика

допунске машине за предионицу и ткачицу. Фабрика је имала двадесет одељења у којима су модерне машине покретане електромоторима преко трансмисије. Техничко и специјализовано особље било је састављено од стручњака из иностранства, махом ангажованих из Чехословачке. Фабрика је производила све врсте штофова, шајак, сукно, ћебад, гајтан, позамантерију, егализирајућу чоју, војничку чоју и др. Највећи део производа био је намењен војсци и државним институцијама. Такође, држава је од 1925. године потпомагала предузеће давањем пореских и царинских олакшица. Сировине за производњу су набављане делимично у Србији (памучна, куделна, ланена платна), а највише из Аустрије, Италије, Немачке и Холандије. С временом је концерн Косте Илића и Синова ширио и мрежу свог власништва откупом акција појединих текстилних фабрика у земљи.

Текстилна индустрија је у периоду између два светска рата спадала међу најразвијеније индустријске гране Краљевине Југославије. Имала је посебну царинску заштиту, а један део производње био је намењен за потребе војних установа. На челу текстилне индустрије у Београду налазио се, као и пре Првог светског рата, концерн Косте Илића и Синова. Од средине тридесетих година прошлог века па до почетка Другог светског рата фабрика Косте Илића била је главни војни и државни снабдевач текстилном робом. Априлско бомбардовање Београда нанело је фабрици велике штете. Међутим, и поред знатних оштећења, фабрика није прекинула рад. Након Другог светског рата, на успостављеним темељима и стандардима у претходних пола века, у фабрици се наставила иста производна делатност, а техничко-технолошки процеси су усавршавани и грађевински фонд је обнављан. Управо континуитет намене представља једну од значајних вредности овог фабричког комплекса.

„Фабрика вунених тканина Косте Илића и Синова и Комп.“ у новим друштвеним и политичким околностима почела је рад под новим називом Индустрија вунених тканина „Октобарска слобода“. Већ 1944. године започела је обнова оштећених делова фабрике. До прве веће инвестиције чекало се скоро деценију, а подизање нове предионице влаченог предива и таложника за воду уследило је 1957. године. Од тада па наредних деценија у фабрици је усавршавана производња и подизани су нови погони.⁶³ Назив „Београдски вунарски комбинат“ фабрика носи од 1962. године, када је формиран концерн интеграцијом предузећа „Октобарска слобода“ (Фабрика вунених тканина Косте Илића и Синова) и „Иван Милутиновић“ из Земуна (формиран од више мањих фабрика и занатских радионица: Фабрике за прераду вуне Живојина Вукојчића,⁶⁴ Ткачнице

„Пларос“,⁶⁵ Механичке ткачнице на Чукарици, Фабрике „Сремски одред“ и Предузећа „Стеван Дукић“). Од средине седме до средине девете деценије прошлог века вршена су проширења, модернизација и реконструкција фабрике.

Београдски вунарски комбинат, лоциран уз Вишњичку и Улицу Вука Врчевића, материјално је сведочанство настајања и развоја текстилне индустрије у Београду. Као једно од најстаријих и најкомплекснијих београдских индустријских предузећа, имао је велики утицај на привредни развој Београда, за шта су најзаслужнији власници и оснивачи, чланови породице Косте Илића, свакако једни од најзначајнијих индустријалаца Србије у првој половини 20. века. Подизање фабрике вунених тканина утицало је и на ширење града ка Вишњици и данашњој Карабурми. Поред тога, сачувани објекти из периода до 1941. године сведочанство су репрезентативне индустријске архитектуре обликоване у тада актуелним стиливима, као и примене савремених грађевинских конструкција које су задовољавале смештај техничко-технолошког процеса. Имајући у виду значај Београдског вунарског комбината за привреду Београда, као и његово постојање више од једног века, очувани најстарији објекти фабричког комплекса предионица из 1911, предионица и ткачица из 1922/1923. године поседују изузетне друштвене, културно-историјске и архитектонско-урбанистичке вредности.⁶⁶

Текстилне фабрике Косте Илића и Синова а. д. – Фабрика платна

„Прво краљевско повлашћено предузеће за прераду кудеље и памука Алексе Обрадовића и комп.“ основано 1896. године подигло је своју фабрику у тадашњој Радничкој улици 1897. године.⁶⁷ У техничком погледу била је заснована на правом фабричком систему и имала је 170 запослених радника. Неколико година касније фабрику је откупило предузеће „Кромптон-Живковић“.⁶⁸ Касније је и оно, са целокупном фабричком опремом, сировином и материјалом прешло у власништво „Текстилних фабрика Косте Илића и Синова а. д.“ после оснивања овог друштва 1910. године.⁶⁹

Ново акционарско друштво имало је циљ да уложеним капиталом подиже и усавршава производњу текстилне индустрије, а нарочито памучну, ланену и куделну индустрију у Србији. Проширене су на тај начин гране текстилне индустрије, посебно на оне производе које фабрика вунених тканина није производила. Друштво је, поред тога, имало задатак да подиже фабрике, оснива филијале и обавља индустријске и трговачке послове. Спровођење ове политике отпочело је с куповином текстилне фабрике „Кромптон Лимитед“

у Београду, која се налазила у власништву Угарске текстилне индустрије у Рожачеђу у Угарској. Концерн браће Илић имао је врло тесне пословне односе са овом фабриком у Рожачеђу, чији су главни акционари били Лаза Дунђерски и Филијала Српске банке у Будимпешти. Ова фабрика је снабдевала београдску фабрику сировинама, уступала јој своје техничаре и стручњаке, а давала јој повремено и инвестиционе кредите. Ткачка компанија „Кромптон Лимитед“ добила је од државе повластице 1901. године да у року од три године у Београду подигне предioniцу за кудељу и лан. Ово предузеће представљало је наставак ткачке фабрике енглеске фирме „Хетерслеј и Кромптон“, чији је повереник Божа Живковић, трговац из Београда, подигао на Топчидерском друму пространу радионицу за израду памучних, кудељних и ланених тканина 1895. године.⁷⁰ За концерн браће Илић откуп Кромптонове уходане ткачке радионице био је врло користан, јер су на тај начин дошли у посед погона са енглеском технологијом. Следеће укључивање малих текстилних фабрика у концерн браће Илић извршено је јануара 1911. године куповином фабрике „Првог српског друштва за текстилну индустрију“ у Београду, која је имала државну повластицу за фабричко ткање, фарбање, бељење и штампање шамија, марама и цицева. Концерн Косте Илића и Синова проширивао се како апсорпцијом малих предузећа тако и стицањем њихових државних повластица. Обе купљене фабричке радионице преуређене су и модернизоване допунском опремом. Текстилне фабрике су имале и своју филијалу у Лесковцу.

Управа „Текстилних фабрика Косте Илића и Синова а. д.“ имала је велике планове за изградњу нових фабричких одељења. Приступило се одмах припремним радњама за проширење и подизање нових фабричких зграда у тадашњој Радничкој улици.⁷¹ Такође, поручене су нове машине ради потпуне модернизације процеса производње. Израђени су планови и скице по којима се у току наредних година градила нова фабрика. Нарочита пажња обрађана је на локацију нових грађевина и на њихово повезивање.

Међу најхитније је спадала предioniца за памучне отпатке, затим одељење за бојење и штампање предива и тканина, и нова ткачница за платно и друге памучне производе. Изградња предioniце за памучне отпатке отпочела је септембра 1910. и завршена фебруара 1911. године. Предioniца је имала најсавременију опрему, набављену углавном из Угарске. У ткачници памука користили су енглеске разбоје најмодернијег типа нортоп (*Northop*), такође набављене из Угарске. Одељење за бељење, бојење и штампање тканина пуштено је у рад крајем 1912. године. Машины за ово одељење набављене су од најпознатијих страних фабрика: Алзашке фабрике машина, фирме

Сл. 12. Текстилне фабрике Косте Илића и Синова, садашње сћање (снимила Снежана Нејовановић)

„Ц. Г. Хауболд“ (*C. G. Haubold*), фирме „Парниц“ (*Parnitz*). Монтирање машина почело је новембра 1910. године, а маја 1911. предioniца је потпуно постављена с најмодернијим уређајем, тако је фабрика у погону имала укупно 220 разбоја. Дозволом Београдске општине за модернизацију погонске снаге спроведена је 1912. године електрична струја из фабрике вунених тканина.

Комплекс фабрике платна и памучних тканина чинило је више објеката изграђених у опеци. Поред главне производне зграде, чији највећи део заузима ткачница, а у оквиру које су била и одељења фарбаре, апертура, одељење за бојење, сушионице, радионице, котларница, магацини и канцеларије, у фабричком кругу налазиле су се и две зграде за становање радника. Комплекс је изведен у духу академизма 20. века, с карактеристичним одредницама индустријске архитектуре. Производња Фабрике платна била је намењена највећим делом потребама војних и државних установа, а у знатно мањој мери потрошњи приватних купаца, с тим циљем је основана истовремено када и Фабрика вунених тканина. Производили су: разна платна (кудељно, ланено, „американ“, поставско, платно за саргије и врећице), сламарнице, ланене пешкире, завоје, лекарске мантиле, болесничке кецеље и капе, јастуке, душеке, санитарске шаторе, чаршаве, постељину, памучне тканине, веш за војску, полусвилене и свилене артикле и др. Међу најзначајније наручиоце спадали су Министарство војске и морнарице, Министарство народног здравља, Државни монопол, Дирекција државних железница, Санитетско слагалиште у Земуну, Барутане Артиљеријско-техничког завода у Крагујевцу и друге. За време балканских ратова Фабрика вунених и Фабрика памучних тканина највише су снабдевале српску војску текстилном опремом. Током Првог светског рата спадале су у најоштећенија индустријска предузећа у Србији.⁷²

Сл. 13. *Сирујара Прометне банке, око 1920.*
(извор: колекција Милоша Јуришића)

Након рата реконструкција оштећених делова Фабрике памучних тканина споро се одвијала. Рад је наставила 1920. године с малим капацитетом, јер је свега један део ткачког одељења био оспособљен за ткање. У току 1921. године тек су три четвртине овог одељења обновљене и пуштене у рад. У оквиру фабрике налазиле су се ткачница, одељење за бојење, штампање и бељење, апертура и вигоњ плетионица. Машине су такође обновљане адаптацијом старих и набавком нових. Памучну, куделну, ланену пређу и осталу сировину набављали су од најпознатијих старих кућа из Аустрије, Италије, Немачке и Холандије, а делимично и од домаћих фабрика, а једна од њих била је предионица „Маутнер“ из Загреба. Текстилне фабрике Косте Илића и Синова на Карабурми постигле су својим техничким уређењем, квалитетом своје производње, организацијом рада и пословањем – ранг великих средњоевропских текстилних фабрика. Нова ограда око фабричког имања подигнута је 1927–1928. године према пројекту архитекте Александра Ђорђевића,⁷³ аутора и пројекта за приватну вилу Владе Илића у оквиру фабричког комплекса, која ће бити подигнута неколико година касније.

Влада Илић (1882–1952), један од највећих индустријалаца у Србији, налазио се на челу концерна текстилних фабрика Косте Илића и Синова, који су чиниле фабрике у Лесковцу и Београду. Завршио је трговачку школу у Бечу и техничку текстилну школу у Ахену. Крајем 19. века, у Немачкој се упознао са организацијом и техничким уређењем великих текстилних фабрика, те је по повратку у Србију био главни иницијатор за изградњу велике текстилне фабрике у Београду. По угледу на немачке фабриканте сазидао је радничке станове, школу и забавиште за радничку децу, а увео је и лекарску негу за раднике. Био је један од највећих индустријалаца у Србији, изразити представник београдске

привреде, као и политичке елите пред Други светски рат. Такође, био је председник Индустријске коморе Београда и Централне индустријских корпорација, а у периоду од 1935. до 1939. године налазио се на челу Београдске општине.

У фабричком кругу „Текстилних фабрика Косте Илића и Синова а. д.“ у Радничкој улици (данас Венизелосовој), на месту где се првобитно налазила фабрика „Кромптон“, Влада Илић је током 1935. године подигао породичну вилу, према пројекту истакнутог српског градитеља прве половине 20. века Александра Ђорђевића, који је неколико година раније извео и ограду око фабричког имања.⁷⁴ Репрезентативна градска вила са три стране окружена парком представља један од најистакнутијих примера београдског академизма. Објекат је обликован по типу ренесансних палата, са декоративним и занатски добро изведеним фасадама. Посебну репрезентативност објекту дају два лучно изведена степеништа на дворишној фасади. Првобитну, стамбену намену објекат је имао до почетка Другог светског рата, а након тога искључиво пословну.

Вила Владе Илића, поред тога што поседује неоспорне архитектонске вредности, као објекат подигнут за једног од највећих српских индустријалаца и председника Београдске општине, има истакнуте културно-историјске вредности. Она је сведочанство постојања текстилне индустрије Косте Илића и Синова, с обзиром да су преостали фабрички објекти или нестали или су, услед бројних адаптација и преправки током претходних шест деценија, у великој мери изменили изглед. Такође, уз вилу Ђорђа Вајферта подигнута у кругу пиваре у Булевару војводе Путника,⁷⁵ представља и један од укупно два очувана стамбена објекта које су власници подизали у кругу својих фабрика.

Крајем четврте деценије прошлог века, припремани су планови за реконструкцију и проширење фабрике, као и потпуна модернизација процеса производње. Међутим, овакве велике планове осујетио је почетак рата у Краљевини Југославији, а „Текстилне фабрике Косте Илића и Синова а. д.“ претрпеле су велика оштећења у априлском бомбардовању Београда 1941. године.

„Текстилне фабрике Косте Илића и Синова а. д. у Београду“ пословале су под тим именом до Другог светског рата. Делимично очуван грађевински фонд и постојећа инфраструктура учинили су погодним да се након рата, у периоду 1947–1949. године, на овом простору формира предузеће за производњу и монтирање лифтова „Давид Пајић“. Оно је за своје потребе адаптирало старије делове фабричког комплекса и подигло нове објекте. У фабричком кругу налази се спомен-биста народног хероја Давида Пајића, по којем је новооснована фабрика понела назив. У непосредној близини новоформиране

фабрике, а на некадашњем имању платнаре, подигнуто је више предузећа и магацина („Белин“, „Универзал“). Данас се на овом простору препознају у неким сегментима очувани остаци некадашње платнаре и приватна кућа њеног власника Владе Илића.

Простор некадашње Фабрике платна и памучних тканина заједно са Фабриком вунених тканина и Београдском текстилном индустријом представља материјално сведочанство развоја текстилне индустрије у Београду, као једне од најразвијенијих привредних грана. Такође, заједно са осталим фабрикама подигнутим на овом простору, сведочанство је настанка и континуитета прве индустријске зоне града. Власници и оснивачи фабрике, породица Илић, поред неоспорног доприноса који су дали привредном и друштвеном развоју Београда, заузимају истакнуто место у индустријском напретку Србије.

Стругара Прометне банке

Пораст потражње дрвног грађевинског материјала на самом крају 19. века навео је домаћи банкарски капитал да своја средства улаже у дрвну индустрију, а највећу инвестициону активност током прве деценије 20. века развијала је Прометна банка, основана 1901. године.⁷⁶ Након добијених изузетно значајних повластица прописаних Законом о потпомагању домаће радиности из 1898,⁷⁷ Прометна банка је, на државном земљишту крај Дунава, између тек саграђене железничке пруге Београд – Кланица и обале Дунава, крајем јануара 1902. године отпочела изградњу модерне стругаре са зградама, радионицама, сушаром и локалном пругом, а све у функцији прераде облог дрвета потребног индустрији и грађевинарству. У њеном најнепосреднијем окружењу налазиле су се платнара Алексе Обрадовића и Кланица.

Пројектовање стругаре, распоред зграда и колосека, као и распоред целокупног техничког уређаја, извршио је инжењер Милош Савчић, тадашњи потпредседник Управног одбора Прометне банке. Пројекат је предвиђао и сва проширења, која би била потребна за њен даљи развој. Сви грађевински радови завршени су у предвиђеном року те је Стругара пуштена у рад 21. новембра 1903. године. Стругара је имала и свој канал који је имао излаз на Дунав ради потреба утовара грађе у пловне објекте. Управо локација на Дунаву је омогућавала олакшан речни транспорт, а велике погодности је пружала и близина железничке станице Београд – Кланица. Оснивањем Стругаре Прометне банке Милош Савчић је створио прво индустријско предузеће које је назначило почетак новог пословања те банке. Тако је после изградње Кланице, прерадом грађе, до тада увожене из Аустрије а сада добављане са домаћих

терена, учињен даљи корак у остваривању привредне независности земље. Парна стругара била је једна од првих стругара у Србији, која се непрестано проширивала. Њен успон прекинуо је Први светски рат, међутим већ 1919. је обновљена а наредне године је наставила рад. Следеће, 1921. године у кругу фабрике подигнуте су фабричке зграде и уски прикључни железнички колосек за утовар вагона у дужини од 4 км на постојећу пругу државне железнице. Поред машинске зграде, стругаре, низа радионица, магацина, комплекс је обухватао и 38 станова за службенике, зграду за канцеларије и друга неопходна помоћна одељења. Савремено опремљена и с високим капацитетом производње, Стругара је у периоду између два светска рата заузимала једно од најзначајнијих места на тржишту Србије.⁷⁸ На територији града била је то највећа фабрика производње репроматеријала и уједно је по површини заузимала највећи простор. Прерађујући дрвну грађу допринела је обнови и развоју Београда и Србије, а Београду је, уместо увозника дрвне грађе, обезбедила улогу великог извозника те робе. Шестоаприлско бомбардовање Београда 1941. године дефинитивно је прекинуло њен рад. Тек почетком седме деценије прошлог века, на простору где се некада налазило једно од најуспешнијих привредних предузећа Србије, подигнути су магацински простори Луке Београд.

Београдска текстилна индустрија (Београдски памучни комбинат)

Београд је уочи Првог светског рата, с постојећим текстилним фабрикама на Карабурми и с новооснованим текстилним предузећима Милана Јечменице и „Моравије“ постао, поред Лесковца, други важан центар текстилне индустрије у Србији. Текстилна фабрика Милана Јечменице представља класичан пример прерастања мање занатске радионице у велику фабрику с модерним машинским уређајем и осталом фабричком опремом.

Развој фабрике почео је 1903. године оснивањем мале радионице, односно Фабрике сламених шешира, код „Мостара“, у којој се производња обављала на ручним машинама.⁷⁹ У прво време спадала је у скромније предузеће. Ради претварања својих радионица у фабрику са савременом опремом, Милан Јечменица је добио законску повластицу за „фабричку производњу трикотаже“ са свим царинским, пореским и другим олакшицама, с тим да у предузеће уложи знатна финансијска средства.⁸⁰ Већ 1906. године, на некадашњем краљевом имању између Радничке улице и Кнез Милетине 121, на неизграђеном терену одмах до Кланице, подигао је ткачницу са четрнаест разбоја, а накнадно је ту премештена и трикотажа.⁸¹

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ДУНАВА У БЕОГРАДУ
ОД КРАЈА 19. ДО СРЕДИНЕ 20. ВЕКА

Сл. 14. Београдски њамучни комбинат, детаљ
комплекса, садашње стање (снимила Снежана
Нејовановић)

Повољни услови за развој текстилне индустрије и додељене повластице фабрици биле су привлачне за улагање домаћег и страног капитала. Тако је 1911. године основано акционарско друштво Фабрика трикотаже „Милан Јечменица и Комп.“, које је имало задатак да подиже, развија и усавшава сва фабричка предузећа фирме „Милан Јечменица и Комп.“ у Београду где су укључене и Јечменичине фабрике филцаних и сламних шешира.⁸² Вршене су велике припреме за проширење фабричких објеката, али је реализацију ових планова прекинуо почетак рата. За време Првог светског рата предузеће је доста оштећено и порушено, сва имовина фабрике је стављена под управу аустријских поверилаца, а приликом повлачења окупационих трупа многе машине су однесене. Обнови фабрике приступило се 1920. године, када су подигнуте нове зграде за смештај машина добијених на име ратне одштете. Акционари предузећа били су у прво време већином јеврејски банкар и трговци из Београда. Фабрику је 1924. године преузело акционарско друштво Југословенске текстилне творнице „Маутнер“ из Загреба. У то време предузеће мења назив у „Београдска текстилна индустрија а. д.“ Фабрика је постепено модернизована и проширена, тако да је била једна од највећих фабрика не само код нас већ и на читавом Балкану. Почетком економске кризе у Краљевини Југославији, 1930. године, предузеће прелази у власништво „Југочешке“ из Крања, која је била заинтересована за једно такво предузеће како би своју производњу несметано прилагодила потребама тржишта на истоку и југу државе и суседним државама у окружењу. Фабрика је првенствено производила артикле за потребе грађанства: материјал за радничку одећу, српско платно, тканине од вештачке свиле, полусвилене тканине за женске хаљине, памучну ћебад, американ

Сл. 15. Београдски њамучни комбинат, детаљ
комлекса, садашње стање (снимила Снежана
Нејовановић)

платно за војску и друго. Такође је имала санитетско одељење за производњу вате, хидрофилне газе и завоја основано 1935, те је била једина фабрика ове врсте у Србији. За сировине је употребљавала домаћи памук из Јужне Србије. Са овим производима добро се пласирала на домаћем тржишту и успела је да потисне страну робу из Немачке и Чехословачке.

Фабрички комплекс, по својој структури компактан и затворен, формиран је до 1924. године, а извођење радова било је поверено инжењеру Михаилу Белићу.⁸³ Његово језгро чини ткачница, док су по ивици фабричког круга подигнута предионишка одељења, магацини и стоваришта, административни објекти и кућа за портира. Предузеће је имало укупно 48 одељења. Обухватало је предионицу памука с радионицама за мешање и сортирање сировина, белионицу, фарбарницу и штампарију, модерно уређену ткачницу и чешљаоницу, комплетан уређај за ткање свиле, штиркарницу, магацине, сушионице, филтернице, трпезарију за раднике, зграду за становање и друго. У фабричком кругу налазиле су се и кућа за портира, дирекција и канцеларије, димњак, котларница, четири стана за Дирекцију, 23 стана за чиновнике и мајсторе и бараку за раднике. Нови двоспратни објекат предионице ка Улици Кнез Милетиној, као и два магацинска простора, подигнути су 1928. године.⁸⁴ Фабричка капија налазила се тачно преко пута железничке станице Београд – Кланица. Објекти у оквиру комплекса, изведени у опеци, обликовани су у духу архитектуре академизма с карактеристичним одредницама индустријске архитектуре. Елементи стилског обликовања, конструктивни склоп видљив у спољном изгледу објеката, као и опека и карактеристични тестерасти кровови, дају читавом комплексу монументалан и репрезентативан карактер.

„Београдска текстилна индустрија“ је једно од ретких предузећа у овој привредној зони, поред Фабрике вунених тканина Косте Илића, на чијем простору и у чијим производним погонима је након Другог светског рата настављена иста производна делатност. Након рата, спајањем више предузећа у једно, улази у састав фабрике „Стаљинград“, настале спајањем Београдске текстилне индустрије, дела текстилне индустрије „Данубиус“ из Земуна и текстилне индустрије Милосава Миловановића и Срдановић и комп. Фабрика убрзо мења назив у „Београд“, а крајем пете деценије прошлог века добила је данашњи назив Београдски памучни комбинат. С временом је технолошки процес производње модернизован, поједини објекти су надограђени (предионица из 1928), подигнути су нови, али језгро комплекса и његов највећи део чини структура формирана почетком двадесетих година прошлог века.

„Београдска текстилна индустрија“, односно Београдски памучни комбинат, у периоду између два светска рата било је једно од највећих индустријских предузећа у Београду и Србији. Данас, и поред мењања власничке структуре и осавремењивања процеса производње, представља најочуванији фабрички комплекс настао до 1941. године и самим тим је један од најзначајнијих представника индустријског наслеђа града. Континуитет намене текстилне фабрике одржан све до почетка овог века чини једну од њених значајних вредности. Очуван грађевински фонд данас представља материјално сведочанство урбанистичког и архитектонског обликовања фабричког комплекса и репрезентативни је представник индустријских објеката ове привредне гране.⁸⁵

Термоелектрана „Снага и светлост“

Залагањем Николе Пашића, тадашњег председника Општине београдске, 1889. године прихваћено је увођење електричног осветљења у српској престоници и то за осветљење вароши и потребе његове привреде. Изградњу прве општинске централе у непосредној близини Дунава (на углу данашњих улица Добрачине и Скендербегове) водило је Српско-француско грађевинско друштво, док је планове инсталације електричне централе израдило Едисоново електрично друштво. Централна је почела рад 6. октобра 1893. године.⁸⁶ Тако је Београд добио модерну електричну централу, а београдске улице и домови електрично осветљење. Електрификација града променила је навике живота људи, омогућила примену нових техничких и технолошких достигнућа у индустрији, саобраћају, телекомуникацијама, што је за последицу имало и ново социјално профилисање градског становништва. Рад у овој електричној централни је обустављен 14. маја 1933. године, када је већ увелико радила нова централа на Дунаву са далеко

већим производним капацитетом. Термоелектрана „Снага и светлост“ била је у функцији све до 1969. године.

Комплекс Термоелектране „Снага и светлост“ саграђен је у периоду од 1930. до 1932. године на десној обали Дунава. Локација је одабрана првенствено због неопходне количине воде за хлађење и могућности транспорта угља воденим путем.⁸⁷ Њена изградња је поверена Швајцарском друштву за електрификацију и саобраћај из Базела, које је 1929. године добило концесију за испоруку електричне енергије у Београду у трајању од 25 година. У време када је подигнута била је највећи објекат ове врсте у Београду. Термоцентрала је пуштена у пробни рад крајем 1932. године, када је преузела функцију прве, старе општинске централе из 1892. Комплекс се састоји од зграде Електране, порталног крана са рукавцем, пумпне станице и филтерског постројења. У згради Електране у конструктивном и технолошком смислу издвајају се три целине: хала котларнице, машинска сала и командно-шалтерска сала. Функционална подела Електране видљива је и у конструктивно-обликовном решењу објекта. Архитектура зграде, као и читавог комплекса, одражава модернистичка схватања, актуелна за европску градитељску праксу међуратног периода. Портални кран с рукавцем изграђен је истовремено са зградом Електране и представља велику мостну, решеткасту конструкцију од челичних елемената спајаних закивцима. Портални кран се креће помоћу два сопствена електромотора по шинама положеним уз Електрану и рукавац и то дужином рукавца од пумпне станице до Дунава (140 м). Трећи сегмент Електране чине пумпна станица и филтерско постројење, који се налазе на крају рукавца. Пумпна станица се састоји од армиранобетонског објекта, кружне основе и унутрашње инсталације с пумпама и цевоводима. Филтерско постројење је повезано с пумпном станицом и састоји се од структуре правоугаоног облика која је у унутрашњости издељена на базене за филтрацију.

Изградњом Термоелектране „Снага и светлост“ први пут је ушла у употребу нисконапонска дистрибутивна мрежа за напајање наизменичном струјом. Као највећи објекат те врсте у Београду између два светска рата, представљала је окосницу формирања електроенергетског система града и допринела његовом значајном унапређењу. Због својих културно-историјских и архитектонско-урбанистичких вредности заузима значајно место у привредној, техничкој, друштвеној и градитељској прошлости Београда.⁸⁸ Подизање ове централе покренуло је и неке нове идеје у савременом комуналном уређењу и функционисању града. Једна од њих је била и идеја о увођењу централизованог снабдевања топлотном енергијом. Међутим, из техничко-економских разлога ова идеја није реализована све до шездесетих година прошлог века.

Сл. 16. Термоелектрана
„Снага и светлост“,
садашње стање
(извор: Документација
ЗЗСКГБ)

Централизовано снабдевање града топлотном енергијом започело је почетком седме деценије прошлог века изградњом привремене топлане на Новом Београду. Убрзо је и у старом делу града почело преуређење старе електране „Београд“ на дунавској обали (Термоелектрана „Снага и светлост“) и разматрање њеног претварања у топлану ради загревања индустријских и стамбених зграда у том делу престонице. Међутим, због „дотрајалости“, електрана је угашена 1969. године, а у њеној непосредној близини почела је изградња нове Топлане „Дунав“, која и данас обавља своју функцију.

Дунавски мост и Железничка станица „Дунав“

Трасирање пруге од железничког моста на Сави до Кланичког друштва 1898–1899. године и подизање железничке станице Београд – Кланица означили су почетак развоја београдског железничког чвора и утицали на бржи развој привредне зоне у залеђу Дунава.⁸⁹ У прво време ова пруга је служила за потребе Београдске кланице, али убрзо се и остале фабрике прикључују својим локалним колосецима на постојећу мрежу. Железничка станица Београд – Кланица, подигнута на крају 19. века, постојала је све до средине четврте деценије прошлог века, када је због проширења железничких капацитета била потребна изградња нове станичне зграде.

Пројекти железничког моста преко Дунава, названог Мост краља Петра Карађорђевића, планирани су још 1924. године.⁹⁰ Међутим, градња моста у непосредној близини Београдске кланице почела је након четири године и трајала је од 1928. године па све до новембра 1931, док су завршни радови извођени још наредне две године. Градило га је француско предузеће „Батињол“.

Изградња новог моста привукла је пажњу стране јавности, јер је био један од највећих у Европи. Лежао је на осам стубова и имао је лучне гвоздене решетке, а поред железничког колосека постојао је и коловоз за друмски саобраћај.

Упоредо са изградњом моста, који је повезао леву и десну обалу Дунава, априла 1931. године почели су трасирање и градња нове пруге Београд–Панчево, који су трајали све до новембра 1935. године. Уз нову пругу били су изграђени и нови објекти: путничка станица са зградом Београд – Дунав, теретна станица Кланица са зградом и магацином, теретна станица Шаран без зграде и магацина, дупли колосек између ових двеју теретних станица и његово продужење до куле Небојша, као веза са главном железничком станицом у Београду. Изградњом ових објеката завршена је углавном предратна реконструкција београдског железничког чвора.

Железничка станица Београд – Дунав подигнута је у периоду од 1931. до 1935. године,⁹¹ у време изградње пруге Београд–Панчево према типском решењу насталом у Одељењу за грађење железница Министарства саобраћаја, пројектованом у модернистичком маниру.⁹² Подигнута је двоспратна станична зграда и, ка Текстилним фабрикама Косте Илића, једноспратна зграда намењена становању железничког особља. Преко ове станице углавном се вршио транспорт робе за потребе текстилне индустрије, индустрије грађевинског материјала, велике стругаре и кланице, а нова железничка станица била је намењена и путничком саобраћају.

Након немачког бомбардовања Београда априла 1941. године, југословенска војска је оштетила мост преко Дунава како би отежала улазак немачких трупа

Сл. 17. Изградња моста преко Дунава, око 1933. (извор: колекција Милоша Јуришића)

у Београд. Током окупације Немци су га обновили, али је током савезничког бомбардовања Београда, пролећа 1944, поново оштећен. Међутим, потпуно је порушен приликом немачког повлачења из града. Објекти железничке станице „Дунав“ такође су знатно оштећени у савезничком бомбардовању септембра 1944. године. Станица је обновљена и одмах након рата успостављен је саобраћај. Обнова дунавског моста почела је октобра 1945, а пројекте су радили руски инжењери. Свечано је отворен за саобраћај 29. новембра 1946. године под називом – Мост Црвене армије. Овај привремено обновљени мост касније је замењен новоизграђеним двоколосечним мостом, који је за саобраћај отворен 4. октобра 1964. године.⁹³ Током шездесетих година претходног века, с обзиром на то да је постала искључиво путничка, железничка станица „Дунав“ стално је повећавала своје капацитете, те је из тих разлога извршена велика реконструкција инфраструктуре и објеката.⁹⁴ Ова железничка станица и данас је у функцији, те на тај начин чува континуитет намене дуже од једног века.

Развој хемијске индустрије

Током 19. века хемијска индустрија је била једна од најнеразвијенијих привредних грана у Србији. Углавном се сводила на производњу боја и лакова, сапуна, свећа, туткала, мазива, коломасти, експлозива, шибица, фармацеутских и козметичких производа у којима је више био заступљен ручни него машински рад.⁹⁵ Један од основних разлога недовољне развијености лежао је

у великом увозу хемијских производа из земаља с развијеном овом граном индустрије.

Развој хемијске индустрије у Србији започео је крајем 19. и почетком 20. века, у прво време углавном заснован на занатској производњи, док ће се даљи процес формирања фабричког система рада активније наставити после Првог светског рата. Њене зачетке налазимо у дунавском приобаљу, око железничке станице Београд – Кланица. На почетку данашње индустријске зоне, основана је око 1878. године мала радионица шподијума и туткала М. Мунка, која је почетком 20. века, када је од државне управе добила царинске, пореске и друге олакшице у трајању од десет година, прерасла у праву фабрику. Тада су проширене радионице, изграђена је фабрика, прва ове врсте у Србији, која је током прве две деценије 20. века задовољавала потребе домаћег тржишта.⁹⁶ Предузеће је 1910. године прерасло у акционарско друштво, а након Првог светског рата свој производни погон сели у Земун. Поједина хемијска предузећа оснивана уочи Првог светског рата на овом простору била су принуђена да обуставе изградњу фабрика, али након рата отпочео је њихов стварни развој.⁹⁷ Такав је био случај са фабриком хемијских производа „Хемикос“, основаном 1914. године у Улици Краља Драгутина, која је производила сапун, масти за обућу, кремове за чишћење метала.⁹⁸

Хемијска индустрија, као нова индустријска грана, почела је брже да се развија од краја Првог светског рата до почетка економске кризе 1930. године.⁹⁹ Међутим, многа предузећа су и даље имала изразито

занатска обележја. Објекти хемијске индустрије су од свих грана међуратне београдске привреде били најудаљенији од градског језгра, са гравитационим центром око Радничке улице и на простору Вилиних вода. Чак шест предузећа је основано у кратком временском периоду. Одмах након рата, на локацији данашње „Дуге“ основана је Прва београдска фабрика боја и лакова. Фабрику је 1931. године откупила бечка фирма „Reinhold, Flugger & Boecking“, када почиње производња чувеног „дурлина“. ¹⁰⁰ Затим, хемијска фабрика „Брил“, која је производила масти за обућу, за паркет и за чишћење метала, основана је 1924. године а водила се на адреси Вилине воде 3, ¹⁰¹ две године раније (1922) у Вилиним водама 39 основана је Београдска фабрика асфалта и катранских производа а. д., ¹⁰² „Матадар“ радионица боја и хемијских производа основана је 1935. на Вилиним водама 41, а 1938. променила је назив у „Стар“ фабрику боја. ¹⁰³ „Фамос“ индустријско предузеће инжењера Вилмоша Штицера, које је производило масти за обућу, графит, вештачки плави камен и слично, основано је 1932. године у Улици Лисинског 6. ¹⁰⁴ Београдска фабрика квасца, која производи чврст алкохолни квасац за хлеб, лоцирана уз саму железничку станицу Београд – Кланица, почела је са радом на Вилиним водама 1934. године. ¹⁰⁵ Фабрика је за међуратне прилике представљала простран комплекс, а састојала се од љуштионице пиринча, ложионице, машинске зграде, зграде складишта квасца, као и 37 радничких станова. Оснивање предузећа хемијске индустрије у међуратном периоду у великој мери је утицао на њихов развој после рата, али у далеко већим оквирима.

Хемијска индустрија, која је своје корене имала на овом простору, након Другог светског рата доживела је свој процват. На Вилиним водама је почетком 1950. године формирана фабрика „Дуга“ – индустрија фирнајса и лакова и то спајањем пет до тада самосталних предузећа – „Дуга“, „Звезда“, „Комуна“, „Југолак“ и „Метал и боје“. „Дуга“ је била наследник предратне Прве београдске фабрике боја, фирнајса и хемијских производа, основане 1930. године. Локација на Вилиним водама, као међуратна индустријска зона, учинила се повољном за настајање једне овакве фабрике, јер је издвојена од урбане целине и са свим инфраструктурним елементима који чине индустријску зону, а то су железничка станица, пристаниште на Дунаву, комунална мрежа, техничка и технолошка инфраструктура. У прве две деценије након рата комплекс „Дуге“ био је један од ретких и највећих фабричких комплекса подигнут на овом простору.

* * *

На унапређење и развој српске привреде, током раздобља од 1873. до 1900. године, утицала су три битна чиниоца: доношење првог, а потом и другог закона о

индустрији, изградња железнице и увођење електричне енергије у производне погоне. С тим процесима започет је и интензиван развој индустрије Београда, која је уједно утицала на бржи развој града и урбанизацију уопште. Индустријске зоне и први фабрички комплекси у највећој мери су подигнути на некадашњој периферији Београда. Прва, највећа и најкомпактнија зона формирана је на десној обали Дунава, на подручју које обухвата делове Дунавске падине, Палилуле – Вилине воде и Карабурме. За нешто више од једне деценије, у периоду од 1895. до 1911. године, на овом простору настала је у правом смислу речи индустријска зона града, и то оснивањем и подизањем фабрика које су постале носиоци развоја прехранбене, текстилне и дрвне индустрије, као и низа занатских радионица које су најавиле појаву и развој хемијске индустрије.

Историјски развој простора на десној обали Дунава, од краја 19. века када су се појавили први изграђени објекти, са оснивањем и изградњом Кланице, до данас је задржао индустријску намену. У укупном урбанистичком развоју Београда не постоји простор, изузев стамбених зона, који је дуже од једног века одржао овакав континуитет што представља једну од његових највећих вредности. У општој слици развоја града, изградња овог подручја утицала је на ширење Београда дуж обале Дунава, што је условило и настанак нових градских насеља. Индустријска зона на десној обали Дунава имала је велики утицај и на ширење београдског железничког чвора, чији је развој на овом простору започео крајем 19. века, трасирањем пруге од Главне железничке станице до Кланичког друштва и изградњом станице Београд – Кланица, која је у прво време служила искључиво потребама индустрије, а свој шири контекст и значај развој железнице добио је изградњом моста преко Дунава.

Концентрација великих предузећа на једном месту, која су с временом постала носиоци привредног, техничког, економског и друштвеног напретка Београда, утицала је да се овде формира једна од најкомпактнијих и најјачих индустријских зона од краја 19. века до Другог светског рата. Након рата, развијена инфраструктура, комунална и саобраћајна мрежа, као и делом очуван грађевински фонд, одредили су намену овог простора и у наредним деценијама, а оформљена предратна индустрија чинила је основу новоформираних предузећа. Очувани индустријски објекти на десној обали Дунава данас представљају материјално сведочанство привредног напретка града, настајања и развоја његове прве индустријске зоне, те самим тим читав простор поседује неоспорне друштвене, културно-историјске и архитектонско-урбанистичке вредности и чини изузетан и неодвојив део индустријског и културног наслеђа Београда.

НАПОМЕНЕ:

- 1] Први Закон о потпомагању индустријских предузећа донет је 1873, а други већ 1898. године, којима су домаћим и страним капиталистима дате широке повластице за подизање индустрије. Железнички саобраћај је успостављен 1883. године, када је Београд повезан с Нишом и даље са осталим међународним железничким путевима, а наредне године завршен је мост на Сави у Београду, који је повезао Србију и Аустроугарску.
- 2] О развоју индустрије у Београду видети: Д. Гавриловић, *Општина града Београд (1867–1914)*, Историја Београда 2, Београд, 1974, 253–258; Б. Максимовић, *Комунална политика и санитарно технички радови*, Историја Београда, 2, Београд, 1974, 323–325; Н. Вучо, *Занатлиство и индустрија у XIX веку*, Историја Београда, 2, Београд, 1974, 429–469; Б. Глигоријевић, *Дирекција шраваја и осветљења*, Историја Београда, 3, Београд, 1974, 133–135; Н. Вучо, *Привредни развој града од 1919. до 1941.*, Историја Београда, 3, Београд, 1974, 197–268; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981; Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд, 1990; Група аутора, *Живети у Београду: документи Управе града Београда. Књ. 1 1837–1841*, Историјски архив Београда, Београд, 2003, 11–15; Група аутора, *Живети у Београду: документи Управе града Београда. Књ. 2 1842–1850*, Историјски архив Београда, Београд, 2004, 13–16; Група аутора, *Живети у Београду: документи Управе града Београда. Књ. 3 1851–1867*, Историјски архив Београда, Београд, 2005, 11–15; Група аутора, *Живети у Београду: документи Управе града Београда. Књ. 4 1868–1878*, Историјски архив Београда, Београд, 2006, 15–20; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, Београд, 2006; Група аутора, *Живети у Београду: документи Управе града Београда. Књ. 5 1879–1889*, Историјски архив Београда, Београд, 2007, 17–21; Група аутора, *Живети у Београду: документи Управе града Београда. Књ. 6 1890–1940*, Историјски архив Београда, Београд, 2008, 15–21; Р. Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда*, Београд, 2010.
- 3] Дунав, као велика европска река, представљао је и данас представља важну саобраћајницу која повезује већи део континенталне Европе, преко канала Рајна–Мајна и Северно море са Црним морем. Сава, као највећа и најважнија река на Балканском полуострву, омогућила је лак промет робе и услуга у региону. Речним саобраћајем Београд је повезан пре свега преко Дунава са осталим подунавским земљама што је нарочито добило на значају после 1898. године и регулације Сипског канала у Ђердапу.
- 4] Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, Београд, 2006, 77.
- 5] Прва општинска електрична централа у Београду подигнута је 1892–1893. године. Након само неколико година од увођења свих привредних и комуналних иновација у другим европским градовима, Београд је ове тековине интегрисао у своје функционисање, напредак и ширење.
- 6] Документација ЗССКГБ, *Конзервативски елаборат за пошребе израде дејалног плана реконструкције подручја Ада Хуја на Карабурми*, 1990.
- 7] Документација ЗССКГБ, *План Београда из 1850.*
- 8] Раније је ово била једна улица и носила је следеће називе: Баштованска (1878–1908), Радничка (1908–1935), Кнегиње Олге (1935–1946), Ђуре Ђаковића (1946–2004). Од 2004. први део улице од Француске до сквера Цариградске и Војводе Добриња носи назив Венизелосова, а од 2006. мења се и назив другог дела улице у Поенкареова и то од Војводе Добриња до Панчевачког моста. Група аутора, *Улице и шргови Београда*, том I, уред. Љубица Ћоровић, Београд, 2004, 114–115, 260.
- 9] Документација ЗССКГБ, *План шржаве и вароши Београда око 1875.* (Беч, Ратни архив G Ib 59/4).
- 10] Д. Ђурић-Замоло, С. В. Недић, *Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године*, Годишњак града Београда, XL/XLI, Београд, 1993/1994, 68.
- 11] Документација ЗССКГБ, *План Београда из 1884.* (Беч, Ратни архив G Ib 56–10).
- 12] Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, Београд, 2006, 61–62.
- 13] С. В. Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године*, ГГБ, XXIII, Београд, 1976, 178.
- 14] *Истио*, 178.
- 15] Закон грађевински за варош Београд донет је децембра 1896. године, а почетком идуће године и Грађевински правилник за варош Београд. Један од главних недостатака овог закона и правилника био је тај што није обезбеђено одвајање индустријске зоне, па су тако радионице и фабрике могле да се граде у вароши, једино је Грађевински правилник предвиђао да индустријске зграде морају бити удаљене од школа и болница најмање 100 метара. С. В. Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године*, 198–202; С. В. Недић, *Грађевинско законодавство Београда крајем XIX и почетком XX века*, ГГБ, XLIV, Београд, 1997, 115–123.
- 16] Улица је носила следеће називе: Милетина (1872–1896), Кнез Милетина (1896–1935), Кнеза Павла (1935–1946), 29. новембра (1946–2004). Група аутора, *Улице и шргови Београда*, том I, уред. Љубица Ћоровић, Београд, 2004, 96.
- 17] Документација ЗССКГБ, *План Београда из 1893, који је „угесио Бешић“* (Беч, Ратни архив G Ib 57–05).
- 18] Јосимовић се у свом плану регулације Београда залагао за правоугаони систем улица; Београд као трговачки центар морао је да развија речни саобраћај те је предлагао да се сагради кеј са стовариштима на Сави и басенско пристаниште на Дунаву, потом предлаже стварање јавних паркова, сматра да би терен поред Дунава, који је изложен поплавама, требало пошумити и у близини ове шуме створити ботаничку башту. По узору на европске градове, предложио је стварање венца на месту где се налазио шанак који би имао двореле и стазе а у окукама шанца паркове. С. В. Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године*, 176.
- 19] Д. Ђурић-Замоло, С. В. Недић, *Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године*, ГГБ, XL/XLI, Београд, 1993/1994, 78.
- 20] А. Груђински, *Прилози за историју београдског железничког чвора*, Београд, 1984, 44.
- 21] С. В. Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године*, 187.
- 22] *Истио*.
- 23] Документација ЗССКГБ, *План града Београда из око 1910.* (Беч, Ратни архив G Ib 59–3).
- 24] Документација ЗССКГБ, *Елаборат услова заштитне неокрећних културних добара, добара која уживају преходно заштитну и амбијенталних вредности за израду акција о уређењу простора блокова 9 и 10 по ДУП-у између улица: Француске, Ђуре Ђаковића, Кнежжойолске и Луке Београд*, 1991.
- 25] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981, 197.

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ДУНАВА У БЕОГРАДУ ОД КРАЈА 19. ДО СРЕДИНЕ 20. ВЕКА

- 26] Б. Максимовић, *Игеје и стварности урбанизма Београда 1830–1941*, Београд, 1983, 46.
- 27] *Истио*, 46.
- 28] Документација ЗЗСКГБ, *План вароши Београда израђен у Канализационом одељењу ОГБ 1903*. (Беч, Ратни архив G Ib 59).
- 29] Документација ЗЗСКГБ, *План града Београда израђен у Капитуларском одељењу ОГБ 1921*. (Музеј града Београда).
- 30] Документација ЗЗСКГБ, *План града Београда 1935*. (Библиотека града Београда).
- 31] Документација ЗЗСКГБ, *План града Београда из 1941*.
- 32] Насељавање Старе Карабурме извршено је средином треће деценије прошлог века, када је подигнуто неколико десетина породичних објеката, а будући да је реч о брдовитом терену, улице су просецане без прецизне геометријске схеме. Најранији план за урбанизацију Старе Карабурме настао је 1929. године у склопу интензивних активности урбанистичког одељења ОГБ, у време када настају планови сличних периферијских насеља нижег стандарда. Документација ЗЗСКГБ, *Конзерваторски услови за ДУП насеља Стара Карабурма*, 1988.
- 33] Садашње адресе ових предузећа: „Давид Пајић“ – Венизелосова 29; „Сутјеска“ – Булевар деспота Стефана 111; БПК – Булевар деспота Стефана 109 / Поенкареова 22; „Галеника“ – Булевар деспота Стефана 109а; БИМ „Славија“ – Булевар деспота Стефана 115; „Филип Кљајић“ – Поенкареова.
- 34] <http://www.lukabeograd.com/ONama/Istorijat.html>
- 35] Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 63.
- 36] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 297–299.
- 37] *Истио*, 299–301.
- 38] О Београдској кланици видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-492, ф-1170; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 297–301; Д. Ђурић-Замоло, *Градњивље Београда 1815–1914*, Београд, 1981, 92; А. Магдић, В. Шолаја, *Инжењер Милош Савчић – градњивље, привредник и градоначелник*, Београд, 1997, 31–32; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, Београд, 2006, 124–125; Д. Ђурић-Замоло, *Градњивље Београда 1815–1914*, Београд, 2009, 290.
- 39] О Милошу Савчићу видети у: С. Стојановић, *Српски неимар: опис грађевинских радова и израда са сликама*, Београд, 1912, 33–37; *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889–1939*, Београд, 1939; Д. Ђурић-Замоло, *Градњивље Београда 1815–1914*, Београд, 1981, 91–93; А. Магдић, В. Шолаја, *Инжењер Милош Савчић – градњивље, привредник и градоначелник*, Београд, 1997; С. Г. Богунуовић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, књ. 2, Београд, 2005, 1076–1078; Д. Ђурић-Замоло, *Градњивље Београда 1815–1914*, Београд, 2009, 288–299.
- 40] Данас је ово простор који обухвата објекте предузећа „Галеника“, „Сутјеска“ и БИМ „Славија“, између Булевара деспота Стефана, пута за Панчево, Поенкареове и Београдског памучног комбината.
- 41] Поједини извори наводе да је грађевинске радове изводио и Гашпар Милер. С. Стојановић, *Српски неимар: опис грађевинских радова и израда са сликама*, Београд, 1912, 76.
- 42] Гвоздене конструкције набављене су из Немачке, савремене машине, према саветима стручњака, куповане су од најпознатијих немачких и аустријских фабрика. Машински уређаји били су најсавременији домет тадашње технике, познате у другим развијеним европским државама. Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 301.
- 43] О архитекти Данилу Владисављевићу видети у: *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889–1939*, Београд, 1939, 30, 48, 50; Д. Ђурић-Замоло, *Градњивље Београда 1815–1914*, Београд, 1981, 29–31; С. Г. Богунуовић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, књ. 2, Београд, 2005, 1129–1132; Владисављевић Данило у: *Лексикон неимара*, ред. З. Маневић, Београд, 2008, 69–70; Д. Ђурић-Замоло, *Градњивље Београда 1815–1914*, Београд, 2009, 82–93.
- 44] А. Груђински, *Прилози за историју београдској железничкој чвора*, Београд, 1984, 44.
- 45] Смиљанић Миливоје у: *Лексикон неимара*, ред. З. Маневић, Београд, 2008, 351.
- 46] С. Генић, *Нова ојштинска кланица*, БОН, 2–3, Београд, 1931, 141–146.
- 47] О Милану Секулићу видети у: С. Г. Богунуовић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, књ. 2, Београд, 2005, 1080–1081; Секулић Милан у: *Лексикон неимара*, ред. З. Маневић, Београд, 2008, 350.
- 48] О фабрици коже „Бели орао“ видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-590; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 138.
- 49] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-590.
- 50] Имајући у виду наведене историјске, друштвене, урбанистичке и архитектонске вредности, Зграде Старе кланице уживају статус добра под претходном заштитом.
- 51] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 228; Р. Гашић, *Лесковачка шекстилна индустрија до Другој светској рати*, Лесковачки зборник, XLIX, Лесковац, 2009, 96.
- 52] О Фабрици чохе Евгенија Михела и комп. видети у: Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 228–229; Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд, 1990, 183–186; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 70–71.
- 53] Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, 183.
- 54] А. Груђински, *Прилози за историју београдској железничкој чвора*, 45.
- 55] О Кости Илићу видети у: Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 228.
- 56] О Фабрици вунених тканина видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-572; Н. Вучо, *Развој привреде до економске кризе 1930. године. Индустрија*, у: *Историја Београда*, 3, Београд, 1974, 219–222; Н. Вучо, *Текстилна фабрика на Карабурми од 1897. до 1941. године*, ГГБ, XXII, Београд, 1975, 117–137; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981, 228–232; *1899–1984. Београдски винарски комбинат*, Београд, 1984; Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд, 1990, 184–186; С. Богунуовић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, књ. 1, Београд, 2005, 205; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, Београд, 2006, 110–111, 206; Р. Гашић, *Лесковачка шекстилна индустрија до Другој светској рати*, Лесковачки зборник, XLIX, Лесковац, 2009, 93–98; Р. Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда*, Београд, 2010, 109.
- 57] О Влади Илићу видети у: М. М. Костић, *Усљон Београда XX века*, Београд, 2000, 127–131; Р. Гашић, *Лесковачка шекстилна индустрија до Другој светској рати*, 97.

- 58] Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, 184; Р. Гашић, *Лесковачка индустријска индустрија до Другој светској рат*, 96.
- 59] На основу предлога министра народне привреде и повољног мишљења Државног савета, Министарски савет је решењем од 5. јануара 1907. године одобрио пренос Михелове повластице са свим правима и обавезама на синове Косте Илића. Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 229–230.
- 60] О Матији Шнајдеру видети у: С. Стојановић, *Српски неимар: опис грађевинских радова и израда са сликама*, Београд, 1912, 23–25; Д. Ђурић-Замоло, *Грађевине Београда 1815–1914*, Београд, 1981, 108–109; Д. Ђурић-Замоло, *Грађевине Београда 1815–1914*, Београд, 2009, 344–349.
- 61] Друштвена правила новог акционарског друштва са којима се сложио Привредни савет потврдио је министар народне привреде 5. августа 1910. године. Главни акционари су били браћа Илић, а велики удео је имала Српска банка у Пешти, преко Лазара Дунђерског, чијом је унуком био ожењен Костин син Влада. Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 231.
- 62] Данас је ово простор Београдског вунарског комбината, између улица Вишњичке и Вука Врчевића.
- 63] Реконструкција у предioniци влаченог предива и апертури извршена је 1965. године, предioniца чешљаног предива и бојачница од 8.000 м² изграђена је 1972. године. У периоду 1981–1985. године подигнута је нова хала за производњу међупоставних тканина, нов објекат са свим потребним инсталацијама за хемијску припрему индустријске воде, нов резервоар за мазут, адаптиран је магацин готове робе, завршена је доградња дела објекта за ткачницу и доруду, започета је изградња новог објекта предioniце влаченог предива, магацина сировина, склоништа, мешаоне и дела производне хале за предioniцу, као и дела саобраћајнице. *1899–1984. Beogradski vunarски kombinat*, Београд, 1984.
- 64] Фабрика је основана 1922. године. Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 116.
- 65] Фабрика лоцирана на углу Француске 61 и Улице Сењанина Иве отпочела је рад септембра 1938. године, док је седиште фирме било у Земуну у Тошином бунару 27.
- 66] Београдски вунарски комбинат због својих изузетних друштвених, културно-историјских и архитектонско-урбанистичких вредности ужива статус добра под претходном заштитом.
- 67] О фабрици Алексе Обрадовића у Баштованској улици крај Дунава видети у: Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, 180–181.
- 68] О фабрици „Кромптон-Живковић“ и спајању са Фабриком платна Алексе Обрадовића видети у: Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, 179–181.
- 69] О „Текстилним фабрикама Косте Илића и Синова а. д.“ видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-581; Н. Вучо, *Развој занатлиства и индустрије до 1914*, у: *Историја Београда*, 2, Београд, 1974, 444; Н. Вучо, *Развој привреде до економске кризе 1930. године. Индустрија*, у: *Историја Београда*, 3, Београд, 1974, 219–222; Н. Вучо, *Текстилне фабрике на Карабурми од 1897. до 1941. године*, ГГБ, XXII, Београд, 1975, 117–137; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 219–222, 232–235; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 108–110, 206; Р. Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда*, Београд, 2010, 109.
- 70] Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 63.
- 71] Данас је ово простор предузећа „Давид Пајић“, Венизелосова 29, хотела „Адмирал“, предузећа „Белин“ и „Универзал“.
- 72] Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 108.
- 73] О архитекти Александру Ђорђевићу видети у: S. G. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, knj. 2, Београд, 2005, 784–788; М. Просен, *Грађевински опис архитектуре Александра Ђорђевића (1890–1952)*, Наслеђе, VII, Београд, 2006, 167–203; *Ђорђевић Александар* у: *Лексикон неимара*, ред. З. Маневић, Београд, 2008, 124.
- 74] ИАБ, ОГБ, ТД ф-3–29–1927; М. Просен, *Грађевински опис архитектуре Александра Ђорђевића (1890–1952)*, 183–184.
- 75] Документација ЗЗСКГБ, *Истраживање индустријског наслеђа Београда*, Прва фаза систематских истраживања, Београд, 2009.
- 76] О Стругари Прометне банке видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-504; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 316–317; А. Магдић, В. Шолаја, *Инжењер Милош Савчић – грађевински, привредник и градоначелник*, Београд, 1997, 58–59; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 69, 131–132.
- 77] Стругара је добила изузетно велике повластице решењем од 24. јануара 1902. године. За грађење путева, железничке пруге, водовода и канала потребних за повезивања стругаре са главним саобраћајницама, банка је бесплатно добијала државна и општинска земљишта. Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 316.
- 78] У Београду су све до тридесетих година прошлог века поред ове стругаре постојале и стругара Душана Сиротановића и стругара Трговинско-индустријске банке у Макишу, као и још неколико мањих. Макишка стругара и Стругара Прометне банке у највећој мери су покривале потребе београдског тржишта за дрвном грађом. О развоју стругара у Србији видети у: Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 310–323; О стругари у Макишу видети у: Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 132.
- 79] О првој фабрици Милана Јечменице у Милоша Великог видети у: Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 241; Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, 198–199.
- 80] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 242.
- 81] О фабрици трикотаже Милана Јечменице и касније Београдској текстилној индустрији видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-577; Н. Вучо, *Развој привреде до економске кризе 1930. године. Индустрија*, у: *Историја Београда*, 3, Београд, 1974, 219–222; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 241–242; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 111–112, 206–207; Р. Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда*, Београд, 2010, 107.
- 82] Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-577.
- 83] ИАБ, ОГБ, ТД ф 21–11–1923; о грађевинском инжењеру Михаилу Белићу видети у: *Белић Михаило*, Лексикон неимара, ред. З. Маневић, Београд, 2008, 24.
- 84] ИАБ, ОГБ, ТД ф 7–16–26.
- 85] Београдски памучни комбинат због својих културно-историјских и архитектонско-урбанистичких вредности ужива статус добра под претходном заштитом.
- 86] О Првој општинској електричној централни видети: Н. Вучо, *Београдска електрична централа 1892–1940*, ГГБ, XXIV, Београд,

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈСКЕ ЗОНЕ НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ДУНАВА У БЕОГРАДУ ОД КРАЈА 19. ДО СРЕДИНЕ 20. ВЕКА

- 1977, 165–180; Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, 241–243; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 62–63; М. Миланковић, *Прва јавна електрична централа (на улаз) у Београду 1893–1933*, рукопис истраживања Одељења електропривреде Музеја науке и технике, Београд, 2007; Документација ЗЗСКГБ.
- 87] О Термоелектрани „Снага и светлост“ видети у: Документација ЗЗСКГБ, *Предлој одлуке о утврђивању Старе електричне централе за споменик културе*; Н. Вучо, *Београдска електрична централа 1892–1940*, ГГБ, XXIV, Београд, 1977, 165–180; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 95; Н. Кнежевић, *Ревизијализација Термоелектране „Снага и светлост“ у Београду*, Наслеђе, VIII, Београд, 2007, 209–222; Р. Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда*, 106.
- 88] Стара електрична централа, односно Термоелектрана „Снага и светлост“ због својих културно-историјских и архитектонско-урбанистичких вредности ужива статус добра под претходном заштитом. У Заводу за заштиту споменика културе града Београда 2007. године је израђен Предлог одлуке о утврђивању Старе електричне централе за споменик културе.
- 89] А. Груђински, *Прилози за историју београдској железничкој чвора*, 44.
- 90] О изградњи моста преко Дунава видети у: А. Груђински, *Прилози за историју београдској железничкој чвора*, 81–82, 129.
- 91] Р. Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда*, 101.
- 92] Документација Музеја железнице Србије; А. Груђински, *Прилози за историју београдској железничкој чвора*, 173–174.
- 93] А. Груђински, *Прилози за историју београдској железничкој чвора*, 129. Данас је овај мост познат као Дунавски или Панчевачки мост.
- 94] А. Груђински, *Прилози за историју београдској железничкој чвора*, 136.
- 95] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 358–364.
- 96] О Мунковој фабрици видети у: Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 361.
- 97] Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 364.
- 98] О фабрици „Хемикос“ видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-567; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 145.
- 99] Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 144.
- 100] <http://www.duga-ibl.com/main.asp?main=korporacija>
- 101] О фабрици „Брил“ видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-565; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 144.
- 102] О фабрици асфалта видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-565; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 144–145.
- 103] О фабрици „Магадар“ видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-567; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 218.
- 104] О фабрици „Фамос“ видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-564; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 180, 219.
- 105] О фабрици квасца видети у: Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије (65), ф-489; Д. Петровић, *Историја индустрије Београда*, 177.
- ПОСЕБНА НАПОМЕНА: У раду су изнети подаци прикупљени током друге фазе систематског истраживања индустријског наслеђа Београда, које је спроведено током 2010. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. Аутор рада овом приликом захваљује стручним сарадницима Завода који су подржали овај пројекат – Оливери Петровић, просторном планеру, Мирјани Џелебџић, архитекти, и Снежани Неговановић, фотографу.

Summary: SAŠA MIHAJLOV

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE INDUSTRIAL ZONE ON THE RIGHT BANK OF THE DANUBE IN BELGRADE FROM THE END OF THE 19TH TO THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY

Industrialization, as a distinctly modern age phenomenon, was one of the main indicators of the modernization processes of a society and the driving force of the economy in the modern world, and thus in Serbia and Belgrade as her capital. The beginnings and development of Belgrade's industry, with all contradictions and problems and upsurges it experienced in the 19th and first half of the 20th century, going through turbulent historical and social processes, economic development and emancipation, cultural advancement and modernization, went hand in hand with the expansion of the city, its spatial development and urban planning. Industry tended to be located outside the downtown area, in the city's less developed periphery. Belgrade's position at the confluence of two big rivers, the Sava and the Danube, was exceptionally important for the development of all branches of industry. In the late 19th and early 20th centuries, industrial zones began to be formed along their banks. One stretched along Topčider Road in Čukarica, a nascent city district. The other, a riverfront one in Palilula and Karaburma, is the subject of this paper. On the bank of the Danube and further inland industry grew in the area stretching from Dorćol to the present-day Pančevo Bridge and further on towards Karaburma. The attractiveness of the area depended on transportation advantages, an ample supply of water, wastewater discharge on vacant undeveloped land, and the proximity of the municipal power station built near the Danube in 1892. Moreover, this was the first industrial zone connected to the railway system, which was a considerable boost to its further development.

The first major stage in the industrialization of Serbia and her capital city took place between the 1890s and the beginning of the First World War. With the construction within a little more than a decade, from 1895 to 1911, of factories instrumental in the development and growth of the food, textile and timber industries, as well as a number of workshops constituting the nucleus of the nascent chemical industry, there grew on the right bank of the Danube the first, the largest and the most compact industrial zone. Its beginnings were marked by the construction of a slaughterhouse. The Livestock Slaughter and Processing Company or Slaughter Company, or Belgrade Slaughterhouse as it was popularly known, was founded and built in 1895–98. There followed, in 1897, the First Royal Serbian Privileged Flax and Cotton Processing Enterprise started by Aleksa Obradović & Comp., in 1898, Evgenije Mihel's Felt Factory, in 1903, the Commercial Bank Steam Sawmill and, in 1911, Milan Ječmenica's Knitwear Factory. In the early 1900s the textile industry became the strongest industrial branch in Serbia. The factories of Obradović and Mihel provided the basis for Kosta Ilić & Sons Textile Mills, one of the most important industries not only in Belgrade but in all of Serbia. The Commercial Bank Sawmill considerably contributed to Belgrade's economic growth and, alongside the Slaughterhouse, gave an impetus to the economic independence of the country. Ječmenica's Knitwear Factory, initially a small-scale enterprise, grew into one of the biggest textile factories in the Balkans. The tremendous importance of the industrial facilities built on the right bank of the Danube may be seen from the fact that they were included in all plans of Belgrade plotted out successively in 1903, 1910, 1921, 1935 and 1941. Apart from their economic importance, they played a significant role in the urban development of the district.

As a result of the concentration of big industrial companies, which became the driving force of the economic and social growth of Belgrade, this area became one of the strongest and most compact industrial zones in a period between the late 19th century and the Second World War. After the war, its well-developed infrastructure and transportation network, as well as the undamaged industrial structures, decided the purpose of the zone in the decades that followed, and the existing pre-war industry provided the basis for newly-established companies. The preserved industrial buildings on the right bank of the Danube, a physical testament to the genesis and development of Belgrade's first industrial zone, lend indisputable social, cultural, historical, architectural and townscape value to the zone, making it an outstanding and inseparable part of the city's industrial and cultural heritage.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Development of the industrial zone in historical plans of Belgrade: a) 1893; b) 1903; c) 1921; d) 1935 (graphics by Olivera Petrović)

Fig. 2 Industrial zone on the right bank of the Danube, aerial photograph, 1929, Belgrade Textile Industry and Slaughterhouse (Museum of Aviation, Belgrade)

Fig. 3 Aerial photograph of the industrial zone, ca 1934 (Museum of Aviation, Belgrade)

Fig. 4 Industrial zone, current condition (photo by Rifat Kulenović)

Fig. 5 Slaughterhouse, picture postcard, ca 1900 (Miloš Jurišić collection)

Fig. 6 Belgrade Railway Station-Slaughterhouse, early 1900s (Miloš Jurišić collection)

Fig. 7 Belgrade Slaughterhouse, main building, current condition (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 8 Woollens factory, ca 1925 (Miloš Jurišić collection)

Fig. 9 Belgrade Woollen Combine (BVK), spinning mill, current condition (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 10 Belgrade Woollen Combine (BVK), spinning mill, current condition (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 11 Belgrade Woollen Combine (BVK), weaving mill, current condition (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 12 Kosta Ilić & Sons Textile Mills, current condition (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 13 Commercial Bank Sawmill, ca 1920 (Miloš Jurišić collection)

Fig. 14 Belgrade Cotton Combine (BPK), detail of the complex, current condition (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 15 Belgrade Cotton Combine (BPK), detail of the complex, current condition (photo by Snežana Negovanović)

Fig. 16 Thermal power station *Snaga i svetlost* (Power and Light), current condition (CHPIB)

Fig. 17 Bridge over the Danube under construction, ca 1933 (Miloš Jurišić collection)